

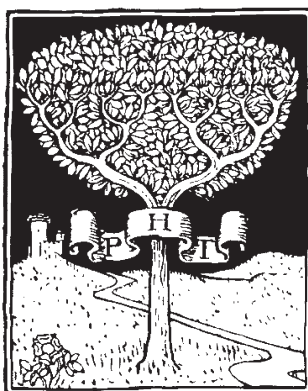

**PERSONHISTORISK
TIDSKRIFT**

2025:1 ♡ Årgång 121

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

Redaktör
Lars M Andersson

Utgiven av Personhistoriska samfundet

2025:I

Personhistorisk tidskrift

Personhistorisk tidskrift utges med stöd av Patriotiska Sällskapet, Åke Wibergs stiftelse och Klas de Vylders fond.

ANSVARIG UTGIVARE

Personhistoriska samfundet genom redaktör Lars M Andersson

KONTAKT

www.personhistoriskasamfundet.org

Redaktör: red@personhistoriskasamfundet.se; postadress: Lars M Andersson, Historiska institutionen, Box 628, 751 26 Uppsala

Förfrågan om äldre nummer av PHT: info@personhistoriskasamfundet.se

Medlems- och prenumerantregister samt distribution: pht@personhistoriskasamfundet.se

Medlemsavgiften är 250 kr/år och betalas till plusgiro 2538-7 eller bankgiro 245-1714.

Avisering av medlemsavgift sker under våren. Prenumerationsavgiften för institutioner i hela världen är 250 kr plus porto.

GRAFISK FORM OCH ORIGINAL

Maria Ahlberg Milwertz, Stockholm

TRYCK

Billes Tryckeri AB i april 2025.

Personhistorisk tidskrift välkomnar personhistoriskt relevanta artiklar av god vetenskaplig kvalitet, dock inte texter av renodlat genealogisk karaktär. Tidskriften tillämpar peer review. Manus levereras som redigerbara digitala filer till redaktören. Eventuella illustrationer bör bestå av fritt tillgängligt material, eftersom tidskriften bara i undantagsfall kan betala för upphovsrätt. I de fall en författare vill använda upphovsrättsskyddat material åligger det honom eller henne att undersöka vem som innehar rättigheterna och kontakta denne. Honorar för medverkan utbetalas inte, men författare till artiklar erhåller kostnadsfritt två exemplar av det nummer där deras bidrag publiceras. Recensenter erhåller på motsvarande sätt ett exemplar. Tidskriften tar även emot recensionsexemplar av nyutkommen litteratur. Dessa skickas till redaktören på postadressen ovan.

Från redaktören

En brevskrivande änka, en kärlekskrank journalskrivande officer och en historieintresserad monark är tillsammans med diverse kunskapsaktörer, en litteratursociolog och en arbetarförfattare huvudpersonerna i föreliggande häfte, där den kronologiska tyngdpunkten ligger på tidigmodern tid. Historikern och före detta arkivrådet vid Riksarkivet Björn Asker reder ut hur den tredje Gustaven använde valda delar av den svenska historien för att skapa legitimitet. En av dem vars minne kungen flitigast utnyttjade var den andre Gustaven. Denne hade, som bekant, Axel Oxenstierna som rikskansler och det var till honom Elisabet Gyllenstierna i brev gestaltade sin änkepersona för att säkerställa sina gods och gårdar och trygga sin sons ställning. Brevväxlingen mellan änkan och rikskanslern, som var kusiner, analyseras av arkeologen och intendenten Anna Röst. De båda kusinerna tillhörde de gamla ätter Gustav III gärna omgav sig med. Det gjorde inte den kärleksranke journalförfattaren Johan Hiärne men adlig var också han och bördsstolt, liksom Elisabet Gyllenstierna. Hans oblida öde, där han av omständigheterna förvägrades såväl möjligheten att demonstrera sin tapperhet i fält som att få gifta sig med sin själs älskade, skildras av Stefan Östergren, historiker och tidigare chef för Antikvarisk-topografiska arkivet vid Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Så långt artiklarna.

I serien om biografien som genre, dess utmaningar och möjligheter, har turen denna gång kommit till kunskapshistorikern Johan Östling, föreståndare för Centrum för kunskapshistoria vid Lunds universitet. Han klargör vilken roll, eller snarare vilka roller, enskilda aktörer kan spela när ny kunskap sätts i rörelse. Häftet avslutas av litteraturvetaren och tidigare riksbibliotekarien Gunnar Sahlins anmälan av den av Gunnel Furuland utgivna brevväxlingen mellan fadern, litteratursociologen Lars Furuland, och arbetarförfattaren Ivar-Lo Johansson.

Lars M Andersson

Innehåll

Artiklar

<i>Björn Asker</i>	Tredje Gustav och stormaktstiden	I
<i>Anna Röst</i>	”en bedröfwet äncke”. Elisabet Gyllenstierna och hennes brev till Axel Oxenstierna	22
<i>Stefan Östergren</i>	Johan Hiärne. Karolinen som kom för sent till kriget och kärleken	44

Essä

<i>Johan Östling</i>	Kunskapens aktörer	81
----------------------	--------------------	----

Recension

<i>Gunnar Sablin</i>	Gunnel Furuland utg. Handslag och hälsning. Brevväxlingen mellan Lars Furuland och Ivar Lo-Johansson 1955–1989. En vänskap kring den svenska arbetarlitteraturen	92
----------------------	--	----

	Medverkande i detta nummer	96
--	-----------------------------------	----

Tredje Gustav och stormaktstiden

Björn Asker

ustav III:s vurm för de tidigare Gustaverna på Sveriges tron är väl känd. "Otaliga exempel", skriver Sven Delblanc i sin studie *Åra och minne*, "kan anföras på hans strävan att under sin egen regering så att säga återskapa Gustaf Vasas och Gustaf II Adolfs epoker". Erik Lönnroth framhåller i sin biografi över Gustav III att denne såg sig som Gustav Vasas och Gustav II Adolfs efterträdare. Gustavs omgivning liksom hans utländska kontakter understödde denna syn. Efter statskuppen 1772 hyllades han av Voltaire som ung och värdig bärare av stora konungars namn, räddare av ett fritt och tappert folk. För Gustav III själv var Gustav II Adolf ett moraliskt föredöme och Sveriges statskick på hans tid en allmän riktpunkt. I motsats till sin grymme far, Karl IX, hade Gustav Adolf försonats med den högadliga oppositionen. Han hade säkrat inre fred och en lagbunden styrelse, dessutom frälst landet från hotande fientliga grannmakter.¹

Delblanc påpekar att även Karl X Gustav och Karl XII hörde till de kungar som framhölls som föredömen av Gustav III och av de författare som understödde monarkens strävanden.

Ett exempel på detta är det divertissement som Johan Henrik Kellgren skrev till Gustavs födelsedag 1781. Hyllningarna av historiens stora män inskränktes för övrigt inte till krönta huvuden. Exempelvis framhävs i Gustav III:s prolog till operan *Gustaf Wasa* ett antal hjältar nedanför tronen, nämligen Axel Oxenstierna samt fältherrarna Johan Banér, Lennart Torstenson, Gustaf Horn och Carl Gustaf Wrangel. Också medeltida stormän lyftes fram av kungen och hans medhjälpare, som Birger jarl, Karl Knutsson Bonde och de båda Sten Sture, den äldre och den yngre. Men gestalter från det senare 1500-talet, 1600-talet och det tidiga 1700-talet intog alldeles avgjort främsta rummet i det gustavianska hjältegalleriet. Till och med Erik XIV och Johan III fick sina erkännanden genom Gustavs omsorger om deras gravvårdar i Västerås respektive Uppsala. Svenska Akademiens årliga minnesskrifter ägnades under åren 1786–1792 åt idel 1500- och 1600-talsgestalter: Erik Dahlbergh, Claes Christersson Horn, Peter Julius Coyet, Nils Stiernsköld, Rutger von Ascheberg, Georg Stiernhielm och Simon Grundel Helfmelt.²

Det kan på goda grunder hävdas att Gustav III:s användning av historiska minnen var ett viktigt inslag i den politiska kulturen på hans tid. Begreppet politisk kultur, som ofta används av både historiker och statsvetare, är långtifrån entydigt men brukar bland annat avse grundläggande värderingar och föreställda handlingsramar. Att fånga en politisk kultur, menar statsvetaren Tommy Möller, handlar om att ”åskådliggöra de konventioner som är tongivande inom ett system, konventioner som uttrycks fortlöpande såväl i det offentliga samtalet som i mer symboliska sammanhang, men som också återspeglas i den institutionella ordning som bär upp och konstituerar systemet i fråga”.³ I anslutning till Möller framhåller den finländske historikern Nils Erik Villstrand att antalet framlagda definitioner är mycket stort men sammanfattar att begreppet avser ”informella regler, tysta överenskommelser, värderingar, normer och handlingsmönster som anger det politiskt möjliga.” Den politiska kulturen omförhandlas och förändras i den politiska praktiken. På så sätt bestäms i ett samhälle, menar Villstrand, *vad* som är politik, *var* politik utspelar sig, *vem* som kan delta, *hur* politik utövas och *varför* resultatet är giltigt.⁴

I ljuset av tidigare forskning – varpå Delblancs och Lönnroths arbeten utgör framträdande exempel – råder det knappast något tvivel om att Gustav

III genom sin användning av historiska minnen och symboler ville förändra den svenska politikens värderingar, normer och handlingsmönster i en för kungamakten önskvärd, starkt rojalistisk riktning. Ändå framstår forskningsläget om tredje Gustavs bruk av Sveriges historiska minnen som fragmentariskt, kanske för att det spänner över gränserna för flera akademiska discipliner. Det förtjänar ett försök till överblick.

I det följande sammanställs och diskuteras tidigare forskares resultat. Tyngdpunkten ligger på Gustav III:s förhållande dels till Gustav Vasa, dels till kungarna under stormaktstiden. Den sistnämnda definieras här som perioden från Gustav II Adolfs trontillträde till Karl XII:s död (1611–1718). Till vilka historiska företeelser under stormaktstiden återknöt Gustav III? I vilka viktiga avseenden återknöt han inte alls till denna epok? Gav hans bemödanden på historiebrukets område bestående resultat?

Tredje Gustav gör entré

Det är inte känt hur resonemanget gick när namnet Gustav valdes för den svenske tronföljare som föddes i januari 1746, men i föräldrarnas – Adolf Fredriks och Lovisa Ulrikas – närmaste släkt fanns inte namnet. Detta faktum understryker att namnet Gustav bara kan uppfattas som en medveten anknytning till de två föregångarna på Sveriges tron. Kanske var namngivningen riksrådet

Carl Gustaf Tessins idé, framkastar Marie-Christine Skuncke. Dynastiska band till Vasarna saknades förvisso inte. Kung Adolf Fredriks mor var dotterson-dotter till Karl IX, och med Adolf Fredrik återknöts alltså banden mellan Sverige och Vasaätten. Ett försök av Adolf Fredrik att rikta uppmärksamheten mot detta faktum var hans åtagande – aldrig fullföljt – att med egna medel restaurera den förfallna Vasaborgen på Uppsalaåsen. Antagligen föreligger också ett samband mellan Vasaättlingen Adolf Fredrik och frihetstidens beställningar av statyer över Gustav Vasa och Gustav II Adolf. Pierre Hubert L'Archevêques ryttnarstaty över Gustav II Adolf beställdes för offentliga medel 1758, fast det bör sägas att idén gick tillbaka till Karl XII och Nicodemus Tessin den yngre samt att bildstoden kom att resas först 1796. Den första kungastatyn i Stockholm blev samme konstnärs Gustav Vasa, beställd av adeln 1761 och rest framför Ridarhuset 1774. Gustav III såg för övrigt till att statyns invigning ägde rum den 23 juni, som inte bara var det datum 1523 då Gustav Vasa hållit sitt intåg i Stockholm utan också det datum 1743 då Adolf Fredrik valts till Sveriges tronföljare.⁵

Den blivande Gustav III påmindes från späda ålder om de kungliga föregångarna med samma namn. Strax efter sin födelse lanserades han som den tredje Gustav i ett poem på franska som författats av den huvudansvarige för

prinsens uppfostran, Carl Gustaf Tessin. Dikten tolkades ganska fritt till svenska av Hedvig Charlotta Nordenflycht:

I Norden två *Gustaver* rådt;
 De[m] Kronan för sin prakt kan nämna;
 Men werlden har i tvikan stådt,
 Åt hwem hon prisen skulle lämna.
 Nu kommer den som twisten sluta lär,
 När tredje GUSTAF störst ibland GUSTAVER är.

Bilden av ”den tredje Gustaven” användes sedan gång på gång. I prins Gustavs uppfostran framhölls Gustav Vasa och Gustav II Adolf som föredömliga monarker. Gustavs informator Olof von Dalin utmålade i sina hyllningsdikter till prinsens födelse- och namnsdagar den hjälteroll han som vuxen väntades fylla: ”Blif som GUSTAF [Vasa] Swerjes lycka / Och som GUSTAF ADOLF stor”. Vid tolv års ålder, 1758, spelade han entusiastiskt rollen av Gustav II Adolfs försvarare i en fingerad debatt om ”hurwida K. Gustaf Adolph hade rättighet el[ler] ey att börja Tyska Kriget”. Grunden för Gustav III:s identifikation med de tidigare Gustaverna lades av hans uppfostrare, med Tessin och von Dalin bland de framträdande aktörerna.⁶

För balansens skull måste framhållas att även andra förebilder inverkade på Gustav III:s historiesyn. Liksom den studerande ungdomen överhuvudtaget gjordes han under sin uppväxt förtrogen

med antikens gudar, hjältar och skurkar. Den nyare europeiska historien uppmärksammades också. Kronprins Gustavs guvernör, riksrådet Carl Fredrik Scheffer, kunde 1761 rapportera för ständernas sekreta utskott att "[i]ngen stor man har varit i Grekland eller i Rom, ingen namnkunnig regent uti något av de europeiska riken, vars bedrifter, sådana som de uti minnesböckerna upptecknade blivit, icke finnes uti H.K.H:s minne fästade". Särskilt tycks Gustav ha fäst sig vid Julius Caesar och kejsar Augustus. Det undgick honom inte att hans eget namn – Gustavus – kunde utläsas som ett anagram av Augustus.⁷

Inrikespolitik och förvaltning

I sin undersökning av det gustavianiska enväldets språkbruk och självbild konstaterar Mikael Alm att Gustav III framhöll Gustav Vasa och Gustav II Adolf som idealkungar. Gustav Vasas uppståndande av Dalarnas bönder till kamp mot danskarna fick symbolisera ett förebildligt förhållande mellan kung och folk, och handlingen i operan *Gustaf Vasa* kunde ses som en pendang till hur statskuppen 1772 räddat Sverige från utländskt herravälde. Gustav III ansåg sig genom sin kupp ha återinfört den goda politiska ordning som rådde på Gustav II Adolfs tid, före det kaotiska frihetstida ständerväldet och det ofria karolinska enväldet. Sveriges urgamla grundlagar hade återinförts och getts

den fulla kraft de ägt före 1680. Gustav hade därigenom, menade han själv, "upplifvat den gamla Svenska Friheten".⁸

Gustav III ansåg sig alltså ha återupprättat den politiska ordning som rått under Gustav II Adolf, med en önskvärd maktbalans mellan kung, riksråd och ständer. Gustav kan i så måtto framstå som en i ordets bokstavliga mening reaktionär politiker, som ville föra sitt rike tillbaka till Vasarnas, Karl X Gustavs och de aristokratiska förmyndarregeringarnas epok före 1680. Men var det så?

Gustavs brytning med det frihetstida statsskicket inträffade inte långt efter hans trontillträde 1771. Efter kungens statskupp den 19 augusti 1772 ersattes 1720 års regeringsform med en ny sådan, som väsentligt stärkte monarkens konstitutionella ställning. I regeringsformen av 1772 tog kungen och ständerna gemensamt avstånd från såväl "det konungliga enväldet eller den så kallade souverainiteten" som från "aristocratie och mångvälde". I princip upphävdes alla "ifrån år 1680 och till närvarande tid såsom grundlag ansedde stadgar" (§ 39), däribland den frihetstida riksdagsordningen. Någon ny riksdagsordning utfärdades dock inte. Däremot förklarade kungen inför 1778 års riksdag att 1617 års riksdagsordning – som aldrig någonsin formellt antagits – och 1626 års riddarhusordning åter var i kraft. Riddarhusets stormaktstida indelning i tre klasser återinfördes i modifierad form.

Adeln skulle återigen fatta sina beslut efter omröstningar där varje klass ägde en röst. Den frihetstida "riddarhusdemokratin", där alla ätters röster räknades samfällt och vägde lika tungt, upphörde alltså.⁹

Gustav III:s val av kostymering vid 1772 års statskupp utgör ett säreget exempel på kungens intresse för histori-

serande klädedräkter. Gustav bar då en blå-gul uniform, i litteraturen ofta beskriven som Livgardets officersuniform. Den som betraktar Pehr Hilleströms målning av kungen den 19 augusti, där han omges av gardesofficerare, kan lätt förvissa sig om att attribueringen inte stämmer – mest iögonfallande är att kungens rock är enfärgat blå, medan

Pehr Hilleström (1732–1816) Gustaf III innan revolutionen började 1772. Olja på duk. På baksidan av tavlan står: "Då Hans Majtt konung Gustaf III gick utur Sina rum för at börja Revolution 1772 bebagade Han säga till Sin Kammarherre: Om jag är idag så olyckelig och förlorar lifoet, Så Säg min bror Carl at jag inte omkommit genom Svensk mans åtgärd. Hilleström". Bildkälla: Wikimedia Commons. Fotograf: Uppsala Auktionskammare, 1 maj 2013.

gardesofficerarnas rockar har gula kra-
gar, rabatter och uppslag. I själva verket
var Gustavs uniform specialkomponerad
av honom själv inför det skickesediga
tillfället. Av upphovsmannen beskrevs
uniformen som en "habit bleu à la Char-
les XII" och den som jämför med Karl
XII-porträtt, eller med den ännu bevara-
de uniform som Karl bar vid Fredriksten
1718, ser snabbt att Gustavs uniform vis-
serligen var modernt skuren men hade
Karls kläder som förebild. Då Gustav III
i juni 1777 landsteg i S:t Petersburg för
att besöka kejsarinnan Katarina II hade
han valt att bära sin statsk uppsuniform.
Att uniformen à la Karl XII av ryssar-
na måste uppfattas som politiskt laddad
tycks Gustav egendomligt nog inte ha
tänkt på. Efter ett rådigt ingripande av
ryske utrikesministern greve Nikita Pa-
nin bytte Gustav dock till en civil siden-
klädnad innan han träffade Katarina.¹⁰

Till detta kan fogas att en uniform
inspirerad av den siste karolinske en-
våldskungen kan betraktas som ett pro-
vocerande klädval även den 19 augusti
1772. Gustavs uttalade syfte med stats-
kuppen var visserligen att göra slut på
ståndeväldet, men han var ju samtidigt
noga med att ta avstånd från "souverai-
niteten" under Karl XI och Karl XII.
Det är oklart i vilken utsträckning sam-
tiden uppfattade symboliken i kung-
ens klädsel. Axel von Fersen den äldre,
som var starkt negativ till Gustav III
och spred förlöjligande rykten om hans

klädedräkt vid avfärden till kriget i
Finland 1788, nämner i sin framställning
av statskuppen ingenting om hur kungen
då var klädd.¹¹

Gustav Vasa hade på sin tid gett sina
yngre söner ärftliga, territoriella her-
tigdömen. Den siste innehavaren av ett
sådant, Gustav II Adolfs bror Karl Fi-
lip, avled 1622. År 1772 återupptogs tra-
ditionen med hertigtitlar av Gustav III.
Med stöd i den nya regeringsformen
(34 §) utnämndes kungens äldste bror
Karl (XIII) till hertig av Södermanland
och den yngre brodern Fredrik Adolf
till hertig av Östergötland. Titlarna var
dock inte förknippade med vare sig ter-
ritoriella rättigheter eller andra maktbe-
fogenheter. Sedvänjan med nominella
hertigdömen vidmakthålls än idag inom
kungahuset och omfattar sedan 1980
även prinsessor.¹²

Riksrådets ledamöter användes av
Gustav III efter statsvälvningen 1772
mest som enskilda rådgivare. Rådet som
institution miste däremot sin betydelse,
utom som rättsinstans. I förenings- och
säkerhetsakten, som antogs av riksdagen
1789, tilläts kungen att själv bestämma
rådsherrarnas antal, vilket han satte till
noll. Därmed avskaffades detta unge-
fär femhundraåriga statsorgan, utan att
minsta hänsyn togs till att Gustav Vasa
och Gustav II Adolf i sin maktutövning
båda använt sig av riksrådet. Visserligen
hade de bägge liksom Gustav III ock-
så haft ofrälse rådgivare, men riksrådet

hade förblivit en viktig kanal till landets ledande frälseläkter. En förklaring till att Gustav III ansåg sig inte behöva något riksråd är kanske att det efter den karolinska tidens förmyndarräfst, reduktion och envælde inte fanns någon sammanhållen storgodsägararistokrati att ta hänsyn till. Det frihetstida riksrådet hade rekryterats i en rätt bred ämbetsmannakrets. Närmast tycks rådets upplösning ha föranletts av Gustavs missnöje med vissa ledamöters uppträdande under det pågående kriget mot Ryssland.¹³

Inom riksrådet intogs sedan medeltiden en särställning av de tre riksämbetena, alltså drotsen, marsken och kanslern. Under Gustav Vasas söner tillkom också en rikets amiral och en rikets skattmästare. Enligt 1634 års regeringsform – tillkommen under drottning Kristinas omyndighet och aldrig erkänd av en regerande monark – var dessa fem höga riksämbetsmän chefer för var sitt av de centrala ämbetsverken. Regeringsformen stadfäste också fyra lägre riksämbeten, nämligen riksmarskalken, som var chef för hovförvaltningen, rikstygmästaren, som var chef för artilleriet, samt riksstallmästaren och riksjägmästaren. Såväl de högre som de lägre riksämbetena avskaffades eller omvandlades till andra tjänster av Karl XI år 1682.¹⁴

Något som veterligen inte uppmärksamrats inom forskningen är att den gamla riksämbetsinstitutionen som sådan tycks ha intresserat Gustav III.

Hovets högste ämbetsman hade sedan 1682 burit titeln överste marskalk. År 1772 lät Gustav återinföra riksmarskalkstiteln, som sedan dess fortlevt. Befattningarna som riksstallmästare och riksjägmästare återupplivades också, om än bara för några år. Av de lägre riksämbets titlarna återinfördes således alla utom rikstygmästaren. En gemensam nämname för de tre återupplivade titlarna var att de var knutna till det kungliga hovet.¹⁵

Av de fem höga riksämbets titlarna återupplivades en av Gustav III. Greve Carl Axel Wachtmeister utnämndes 1787 till riksdrots. Med detta följde posten som president i Svea hovrätt liksom ett åliggande att hålla allmän uppsikt över rättsväsendet, alltså de uppgifter som under en stor del av 1600-talet varit knutna till drotsämbetet. Wachtmeister förblev riksdrots till dess att ämbetet avskaffades 1809. En av de gamla riksämbets titlarna återupplivades sommaren 1792, efter Gustav III:s död. Regeringskansliets chef hade sedan 1682 burit titeln kanslipresident, men bar under några år åter den gamla titeln rikskansler. Titlarna riksmarsk, riksamiral och riksskattmästare har inte använts sedan Karl XI avskaffade dem.¹⁶

Gustav III behöll alltså titeln kanslipresident för regeringskansliets chef, men liksom Gustav II Adolf hade han – om än bara för några år – en Oxenstierna som chef för kansliet. Johan Gabriel Oxenstierna, mest ihågkommen som

skald, var kanslipresident under åren 1786–1789. Enligt samstämmiga uppgifter var Johan Gabriel Oxenstierna, till skillnad från sin store föregångare, en skral administratör och utan inflytande över sin härskares beslut. För Gustav III var det uppenbarligen tillräckligt att Oxenstierna var lojal och bar ett lysande namn. Sina verkliga rådgivare, officiella såväl som inofficiella, valde kungen mera fördomsfritt. Särskilt mot slutet av sitt liv, när hans förhållande till adeln var mycket spänt, kallade han flera ofrälse rådgivare till sina konseljer. Samtidigt är det rimligt att anta att Gustav, som inte tillät ofrälse att äta vid hans bord, allra helst litade till krafter ur den etablerade adeln. Exempelvis fanns bland hans närmaste rådgivare under lång tid Johan Christopher Toll och under de sista åren Gustaf Mauritz Armfelt och Evert Taube. Men bland hans mera betrodda ämbetsmän fanns också, redan på 1770-talet, män som var födda i ofrälse stånd, till exempel Johan Liljencrants och Elis Schröderheim. Andra var söner till nyadlade ämbetsmän, som bröderna Carl Fredrik och Ulrik Scheffer.¹⁷

Gustav III:s adelsvänlighet under det första skedet av hans regering har ofta framhållits. Uppfattningen underbyggs av kungens egna uttalanden. När han 1784 tänkte utnämna gardeskaptenen greve Axel Fredrik Oxenstierna till hovrättsråd i Vasa, underströk han i ett brev till justitiekanslern Carl Axel

Wachtmeister hur angeläget han ansåg det vara ”att få af Adel till Justitiens skippande och besynnerligen af den gamla Adeln”.¹⁸ Men vad var det faktiska utfallet av Gustav III:s utnämningspolitik? Sten Carlsson har visat att det ofrälse inslaget bland högre civilämbetsmän ökade markant under 1780-talet. Däremot förblev de högre officersgraderna under Gustavs regering i stort sett förbehållna adelsmän. Inom officerskåren som helhet steg dock det ofrälse inslaget. Undantag utgjordes av vissa rangförband. Livdrabantkåren, som tjänstgjorde vid hovet, hade tidigare haft en föga exklusiv social sammansättning men rekryterades under Gustav III nästan enbart med adelsmän.¹⁹

Under förberedelserna för riksdagen 1778, den första som Gustav själv samman kallade, gick kungen och hans medhjälpare till källorna för att se hur ständermötena hållits på 1600-talet. Som redan nämnts återinfördes 1617 års riksdagsordning och 1626 års riddarhusordning, och man försökte anknyta till de stormaktstida ceremonierna. Gustav påstod rentav att ”[a]llt har vid Ständernas första sammanträde försiggått på samma sätt, som i Gustaf Adolfs och Carl X:s tider. Konungen har äfven begagnat sig af den gamla silfverklubban, som Sveriges gamle Konungar vid sådana tillfällen nyttjade för att imponera tystnad”.²⁰

När det gällde att stärka Gustav III:s makt kunde även det karolinska

Isala kungslada och den minnesstenen Gustav III lät resa år 1786. Ladan, som är uppförd under senmedeltiden, "upptäcktes" i samband med den stora fornminnesinventeringen 1666. Bildkälla: Foto: Elisabeth Danielsson, Visit Dalarna (visitdalarna.se).

enväldets skapelser vara till nytta. Ett arv från Karl XI:s och Karl XII:s tid var den officiella rangordningen, som i alla sociala sammanhang inskräppte betydelsen av statliga ämbeten framför börd, släktskap och vänskap. Under upplysningstiden började inte bara bördshänsyn utan också rangordningar i vida kretsar betraktas som otidsenliga, och 1766 tog ständerna ställning mot rangtänkandet och avskaffade alla böter som gällde överskridande eller missbruk av rang. Gustav III såg däremot rangbestämmelserna som ett användbart instrument i härskares hand, och efter 1772 års statsvälvning ansågs Karl XII:s rangordning från 1714, med senare

tillägg och ändringar, åter ha gällande kraft.²¹

Henrika Tandefelts studie av hur Gustav III framträdde inför sina undersåtar understryker den vikt som kungen fäste vid de tidigare Gustaverna. Inte minst uppmärksammades symboliska datum i deras historia, liksom i hans egen. Kungens namnsdag den 6 juni, dagen för Gustav Vasas val till Sveriges konung 1523, var i det gustavianska Sverige en viktig bemärkelsedag. När Gustav III år 1779 hugnade framstående ledamöter av prästerskapet med promotion till teologie doktorsgrad ägde den högtidliga akten rum på Gustavsdagen. Vid instiftandet av Vasa hovrätt, i en

ceremoni på Stockholms slott, försummade Gustav inte att påminna åhörarna om att det var Gustav II Adolf som grundat den första av Finlands hovrätter, alltså den i Åbo. Vasa hovrätts första session skulle enligt kungens föreskrift hållas den 21 augusti 1776, på dagen fyra år efter det att den nya regeringsformen antagits av ständerna. När Högsta domstolen inrättades 1789 bestämde kungen att domstolens första sammanträde skulle hållas den 19 maj. Det hade då förlutit på dagen 175 år sedan öppnandet av Svea hovrätt, den domstol som av Gustav II Adolf instiftats som sin tids "högsta nämnd" under Kungl. Maj:t.²²

Gustav III var starkt engagerad i de kungliga belönningssystemen och nådevedermälen av skilda slag. I samband med kungens kröning 1772 instiftades Vasaorden för meriterande insatser inom åkerbruk, bergsbruk, handel och fria konster. Ordenstecknen pryddes med Vasaättens sköldemärke, en vase. Samma år gjorde Gustav upp förslag till en "gustaviansk" orden. Denna var avsedd för prästerskapet, vars insatser vid denna tid inte kunde belönas med någon av de befintliga ordnarna. Ordenstecknen skulle bära ett malteserkors med en vase mellan korsarmarna samt Gustav Vasas bild och namn ("Gustaf Ericsson") i mitten. Planerna strandade dock.²³

En av Gustav Vasas hjälpare på hans flykt undan danskarna var enligt traditionen bonden Sven Elofsson i Isala,

Svärdsjö socken. Framför den lada där Gustav Vasa, i en drängs skepnad, uppgavs ha tröskat Svens säd beslöt Gustav III år 1786 att resa en minnessten, som ännu står kvar. Året därpå tilldelade kungen en ärftlig ärepenning åt Sven Elofssons förmodade ättling, bonden Hans Jansson, till åminnelse av hur förfadern hade frälst fäderneslandets befriare. Avsikten var förstås att symboliskt befästa bandet mellan Gustav Vasas ättling på tronen och dalaallmogen, representerad av Sven Elofssons ättling i Svärdsjö.²⁴

Här ovan har det konstitutionella regelverket berörts, liksom några aspekter av förvaltningspolitiken och symboliska åtgärder av skilda slag. Men byggde Gustav III:s inrikespolitik överlag på de tidigare Gustavernas föredömen? En kunglig förordning utfärdad i november 1772 innebar att runt tjugo av årets helgdagar avskaffades eller flyttades till en söndag. Beslutet hade förberetts av 1771/72 års riksdag, vilket också framhölls i förordningen. Som enda stånd var bondeståndet emot helgdagsreduktionen. Främsta anledningen till reformen angavs av kungen vara nödvändigheten att hålla söndagen i helgd, även om ekonomiska hänsyn – som i praktiken vägde tyngst – också åberopades. Indragningen av de ursprungligen katolska helgdagarna utmålades av Gustav III som ett fullföljande av Gustav Vasas, Karl IX:s och

Gustav II Adolfs reformatoriska gärningar.²⁵

Emellertid står det klart att Gustav III:s mest genomgripande åtgärder i sociala och ekonomiska frågor inte alls anknyt till några historiska förebilder. Under frihetstiden hade bondeståndet stärkts i både ekonomiskt, socialt och politiskt hänseende. Den utvecklingen fortsatte under Gustavs tid, även om han särskilt i början av sin regering också fattade beslut som bönderna ogillade. Till de viktiga inrikespolitiska åtgärder som vidtogs av Gustav III utan stormaktstida exempel hör inrättandet av kronobrännerier, frigivandet av spannmålshandeln, myntrealisationen, ett antal straffrättsliga reformer, lättnaderna för främmande trosbekännare, försvagningen av de adliga privilegierna och stärkandet av bondeståndets rättigheter. År 1789 garanterades skattebönderna full äganderätt till sin jord, och bönderna likställdes med andra ofrälse i fråga om rätten att förvärva och besitta frälsegods.²⁶ Gustav II Adolf hade tvärtom stärkt adelns ställning, bland annat genom sin privilegiepolitik och genom överföringen av krono- och skattejord i adlig ägo, och försvagat böndernas.²⁷ Liksom Gustav Adolf sökte Gustav III hantera sin egen tids sociala och ekonomiska problem, inte det förflutnas. Han levde ingalunda i det förgångna utan framstår i allt väsentligt som en upplyst, auktoritär monark av sin tid.

Utrikespolitik och krig

Gustav III:s utrikespolitik präglades i stor utsträckning av den gamla svenska motsättningen till grannstaterna Danmark och Ryssland och den hävdvunna anknytningen till Frankrike. Det handlade här om en konkurrens inom det tidigmoderna statssystemet, aktuell både före och efter Gustav III, och utrikespolitikens allmänna inriktning kan knappast tillskrivas kungens intresse för stormaktstiden. Detta hindrade givetvis inte Gustav från att åberopa historiska exempel, som när han i ett brev till Ludvig XVI år 1784 beskrev Sveriges vänskap med Frankrike som en dyrbar tradition från Gustav Vasa och Gustav II Adolf. År 1791 brevväxlade Gustav III med Axel von Fersen den yngre om hur en stor europeisk koalition mot det revolutionära Frankrike skulle åstadkommas. Största hindret var, menade kungen, Wien-hovets gamla avund (*jalousie*) mot Sverige och särskilt Vasaätten. Denna avundsjuke kunde härledas till Gustav II Adolf, och var därför mycket hedersam (*bien honorable*) för svenskarna.²⁸

När Gustav III inledde sitt anfallskrig mot Ryssland 1788 och sedan personligen följde sina trupper under fälttåg och sjötåg är det uppenbart att han inspirerades av sina företrädare på tronen. De flesta av Sveriges kungar hade tillbringat åtminstone någon del av sin regeringstid

ute i krig. Tre av dem – Gustav II Adolf, Karl X Gustav och Karl XII – ägnade en mycket stor del av sin tid som kungar åt att själva leda hären i fält. Däremot framstår det i ett europeiskt sammanhang som ovanligt att monarker under 1600- och 1700-talet överhuvudtaget drog ut i krig och som ytterst sällsynt att de själva ledde arméns operationer. Ett av undantagen är Gustav III:s morbror, Fredrik II av Preussen.

Då Gustav III skulle inskeppa sig för resan till krigsskådeplatsen i Finland 1788 valde han midsommarafton, den 23 juni, som dag för avfärden. Ytterligare några dagar skulle kanske ha behövts för att avsluta förberedelserna och invänta gynnsam vind, men datumets symbolvärde vägde tungt för Gustav. Det var nämligen den 23 juni 1626 som Gustav II Adolf lämnade Sverige för sitt förestående fälttåg i Ostpreussen. Som ovan nämnts var den 23 juni också datum för två andra minnesvärda händelser, Gustav Vasas intåg i Stockholm och Adolf Fredriks val till svensk tronföljare. Gustav II Adolfs än mer symboltyngda avfärd 1630, då han ingrep för protestantismens sak i trettioåriga kriget, hade ägt rum den 17 juni. Man kan undra om detta tidigare datum skulle ha valts av Gustav III ifall förberedelserna och vinden tillät det – eller hade datumen helt enkelt blandats ihop?²⁹

Gustav III:s angrepp mot Ryssland följdes inom kort av Danmarks krigs-

förklaring mot Sverige. Kungen återvände då från Finland till Stockholm och for snabbt vidare till Dalarna, Värmland och så småningom Göteborg. Ett mål med resan var att uppbåda frikårer till försvar av den västra gränsen, men ett lika viktigt syfte var utan tvivel att väcka patriotisk och rojalistisk hänförelse hos borgerskap och bönder. Från kyrkvallarna i Mora, Leksand och Stora Tuna talade Gustav till allmogen. Kulten av Gustav Vasa som landsfader, vari dalkarlarna som ett slags svenska idealbönder utgjorde ett viktigt inslag, var mycket i svang på 1700-talet. När Gustav III höll möten i Dalarna 1788 åkallade han självfallet minnet av Gustav Vasa och framhöll dalkarlarnas urgamla trohet mot konung och fädernesland.³⁰

Att man mäktade upprätthålla bilden av dalkarlarna som särdeles kungatrogna kan förvåna, eftersom dalupproret 1743 låg så nära i tiden. För övrigt hade såväl Gustav Vasa som Gustav II Adolf haft att bekämpa oroligheter i landsändan. Som Lars-Olof Larsson framhållit råder en total kontrast mellan Gustav Vasas blodiga nedslående av det sista dalupproret under hans tid (1531–1532) och ”den glättade och mytiska bild av relationerna mellan kungen och dalkarlarna” som formats alltsedan 1700-talet. En viktig insats för vidmakthållandet av den ”glättade och mytiska” bilden gjordes alldeles uppenbart av Gustav III.³¹

Kulturlivet och hovet

De kungliga beställningarna bar långt in på 1800-talet upp en stor del av det svenska kulturlivet, och en viktig del av detta utspelade sig vid hovet.³² När det gäller kungahusets gynnande av författartalanger nåddes ett slags höjdpunkt under Gustav III, som också hade egna litterära ambitioner. Under 1780-talet sysselsatte sig Gustav med dramatiskt författarskap, och ämnena hämtades i första hand från 1600-talet. *Gustaf Adolfs ädelmod*, *Gustaf Adolph och Ebba Brahe* samt *Siri Brahe* hade allihop den andre Gustaven i hjälterollen. Huvudperson i *Helmfelt* är fältmarskalken Simon Grundel Helmfelt, stupad i slaget vid Landskrona 1677. Bäst ihågkommen idag är säkert operan *Gustaf Wasa*, med ett libretto som efter kunglig prosaförlaga utarbetades av Johan Henrik Kellgren ("Ädla skuggor, vördade fäder"). Den blev en stormande succé vid uruppförandet 1786.³³

Gustav III:s mest bestående insats för litteraturen är utan gensägelse Svenska Akademien. Dess förebild hämtades i Frankrike. Franska akademien firade sin högtidsdag på nationalhelgonet konung Ludvig den heliges dag, och när Gustav III år 1786 skapade sin nya akademi förlade han dess högtidsdag till den närmaste svenska motsvarighet han kunde finna. Det var födelsedagen för Gustav II Adolf, den protestantiska trons försvarare och Sveriges nationalhjärte.

En komplikation utgjordes, vilket framgår av Akademiens stadgar, av 1753 års övergång från den julianska kalendern till den gregorianska:

Academien skall årligen fira thes högtid uppå then stora Gustaf Adolphs födelse dag, then Nionde dagen i December månad, hvilcken nu mera efter ärräkningens förändring inträffar på den Tjugonde dagen i samma månad.³⁴

Uppenbarligen tänkte stadgans författare inte på – och det tycks inte heller Akademiens hävdtecknare Henrik Schück ha gjort – att tidsskillnaden mellan den julianska och den gregorianska tideräkningen ständigt ökar. Det var bara under 1700-talet som skillnaden var elva dagar och den 9 december således motsvarades av den 20 december.

När Svenska Akademien instiftades i stora börssalen den 5 april 1786 upplästes de första ämnena för Akademiens pristävlingar i skaldekonst och vältalighet. Ämnesvalen var kungens, och han tog tillfället i akt att uppmärksamma 1600-talets hjältar. Prisämne i skaldekonsten var "Konung Gustav Adolfs anträde till regeringen" och för vältalarna förelades ämnet "Äreminne över riksrådet och fältmarskalken Lennart Torstenson, greve till Ortala". Priset i vältalighet vanns av kungen själv, med ett tal som inlämnades anonymt. Intres-

sant nog ägnades bara fem av talets 40 sidor åt fältmarskalkens viktigaste historiska insats, nämligen som framgångsrik överbefälhavare för de svenska arméerna i Tyskland på 1640-talet. Ungefär halva talet upptas av perioden fram till Gustav II Adolfs död 1632. För Gustav III var Torstenson viktigare som feodalt trogen riddersman än som fältherre. Som litteraturvetaren Olle Holmberg framhållit hyllar Gustav i sitt författarskap troheten mot Konungen – vilken konung som helst – som ett värde i sig. Sören Norbys lojalitet mot Kristian Tyrann får Gustavs gillande, liksom den trohet som Lenart Torstensons far Torsten Lindormsson visade mot kung Sigismund.³⁵

I estetiskt hänseende var Gustav III påverkad av samtida europeiska strömningar, framförallt som de kom till uttryck i Frankrike. Till dessa hörde klassicismen, idealiseringen av antiken.³⁶ På arkitekturens område är Gustav III:s uppskattning av de tidigare Gustaverna heller inte så framträdande. Hans byggnadsföretag anknöt inte till dem, med ett viktigt undantag. Gustav Vasa hade låtit bygga ut det fäste på Gripsholm, som en gång anlagts av Bo Jonsson (Grip), och vistades ofta där. Långt senare utsågs det till änkesäte åt drottning Lovisa Ulrika, som emellertid inte uppskattade det utan 1772 överlät det till sin son Gustav III. Denne vidtog omfattande åtgärder för att anpassa slottet till hovets behov och vistades ofta där under åren från

1773 till 1785, då hans intresse började riktas mot Haga. Grunden för Gustav III:s uppskattning av Gripsholm var de historiska minnena. I ett brev till sin bror hertig Karl (XIII) år 1773 beskriver han hur han där vandrade bland sina företrädare och inbillade sig ha återvänt till Gustav I:s tid, vilket beredde honom ett obeskrivligt nöje.³⁷ Det kan tilläggas att Gustav i sina planer för lustträdgårdarna på Drottningholm och Ekolsund anknöt till Jean De la Vallées och Nicodemus Tessins projekt från 1600-talet.³⁸

Som 1600-talets största visuella avtryck i Gustav III:s Sverige kan man kanske beskriva nationella dräkten, även kallad svenska dräkten. Denna dräkt infördes 1778 och var frivillig för allmänheten men obligatorisk för dem som vistades vid hovet liksom för en del ämbetsmän. Detsamma gällde krigsmakten, för vilken nya uniformsmodeller fastställdes. Genom sin ålderdomliga karaktär skulle nationella dräkten påminna svenskarna om deras förfäder under Vasarnas tidevarv och återuppliva ett svenskt sinnelag. Nationella dräktens korta mansjacka liksom kvinnodräktens uppstående krage och åtsnörda puffärmar var i alla fall påfallande lika de kostymeringar som användes när det tidiga 1600-talets människor skulle framställas i det sena 1700-talets teaterpjäser. Vid Gustav III:s kröning 1772 hade kungen och hans bröder Karl och Fredrik Adolf varit klädda i ”burgun-

diska” ceremonidräkter som påminde om den dräkt som Karl XI burit vid sin kröning 1675.³⁹

Främsta skälet till Gustav III:s omvittnade intresse för sitt hov var säkerligen hans önskan att stärka kungamakens symboler. Bittert hävdade riksrådet Carl Fredrik Scheffer 1779 att Gustav ville ”upphöja sin omgivning över alla andra” och ”ge mer glans åt alla, som tillhöra hans hov; en kammarpage betyder mer för honom än den förnämsta medlemmen av hans råd”. Rimligen överdriver Scheffer, men hovceremonier av olika slag var alldeles uppenbart av stor vikt för kungen. Mönsterlandet var Frankrike, men i vissa avseenden inspirerades han av sina föregångare på Sveriges tron. När ett antal befattningar som kammarjunkare infördes vid hovet 1783 beskrevs detta av Gustav som återupplivandet av ett ämbete som förekommit på Karl IX:s tid. Torner- eller riddarspel, ofta kallade karuseller, ingick i flera större hovfestligheter under 1600-talet. Riddarspelet vid Karl XI:s trontillträde 1672 blev det sista i Sverige på mer än hundra år men traditionen återupplivades av Gustav III, som själv var en god ryttare. Karuseller anordnades på Ekolsund 1776, på Adolf Fredriks torg (nuvarande Mariatorget) i Stockholm 1777, på Gripsholm senare samma år samt flera gånger på Drottningholm mellan 1778 och 1785.⁴⁰ En inte oväsentlig kugge i Gustav III:s hovmaskineri

var för övrigt hovjaktvarvet. År 1774 sjösattes en ny kungaslup, som fick namnet *Vasaorden*. Sedan denna förstörts i en brand 1921 byggdes, efter samma ritningar som föregångaren, den än idag använda *Vasaorden*.⁴¹

Gustav III strävade vid sitt hov inte bara efter att gynna adeln i allmänhet, utan de förnämsta inhemska släkterna med kända historiska namn. De tre riksmarskalkar, alltså hovchefer, som han utnämnde efter Hans Henrik von Liewens död 1781 – Göran Gyllenstierna, Carl Bonde och Johan Gabriel Oxenstierna – kom ur ätter som tillhört det medeltida högfrälset och som under stormaktstiden vardera försett riksrådet med flera ledamöter. Som jämförelse kan nämnas att de två hovchefer som Karl XII på sin tid tillsatt, Carl Piper och Nicodemus Tessin den yngre, båda var födda ofrälse. Och Samuel Åkerhielm, hovets chef 1741–1747, var född som son till en nyss adlad ämbetsman.⁴²

Kungahusets övriga medlemmar hade särskilda hovstater, vars befattningar kungen hade rätt att tillsätta. Stickprov i hovkalendrarna för åren 1772, 1782 och 1792 ger vid handen att även dessa hovstater till största delen leddes av medlemmar av ätter som präglat riksrådet på Gustav II Adolfs och Kristinas tid. På andra positioner inom uppvaktningen fanns däremot adelssläkter av alla slag, medan betjäningen var ofrälse.

Som illustration kan anföras situationen runt årsskiftet 1781–1782. Alla de högsta befattningarna vid respektive hovstat innehades då av personer som antingen av födsel tillhörde Vasatidens riksrådssläkter (kursiverade nedan) eller gift in sig i dem. Riksmarskalken von Liewen hade nyss avlidit för att inom kort efterträdas av Göran *Gyllenstierna*. Drottning Sofia Magdalenas hovstat leddes av överstemarskalken Nils Adam *Bielke* och överhovmästarinnan Charlotta Fredrika von Fersen, född *Sparre*. Överstemarskalk hos änkedrottning Lovisa Ulrika var Fredrik *Ribbing* medan posten som hovmästarinna hos änkedrottningen innehades av Fredrika Eleonora *Bielke*, född von Düben. Guvernör hos den lille kronprinsen Gustav (IV) Adolf var Fredrik *Sparre*; i hovkalendern noteras också att den ansvariga för kronprinsens ”uppfostring” så länge han fostrades av kvinnor hade varit överhovmästarinnan Hedvig Sofia von Rosen, född *Stenbock*. Kungens bröder Karl och Fredrik Adolf hade små hovstater utan befattningar av högre dignitet. Karls hustru Hedvig Elisabeth Charlotta hade däremot en hovstat som leddes av hovmästarinnan Amalia Beata Gustaviana Ramel, född *Lewenhaupt*. Hovmästarinna hos kungens syster Sofia Albertina var Magdalena Christina *De la Gardie*, född *Stenbock*.⁴³

Att Gustav III var medveten om riksrådssläkternas historia kan inte betviv-

las. I samband med kronprins Gustav Adolfs födelse 1778 gav han utmärkelser till, bland andra, grevarna Magnus Fredric Brahe, Charles Emil Lewenhaupt och Pontus De la Gardie. Därvid påminde kungen Brahe om hur hans far, gardesöversten Erik Brahe, offrat livet för kungahuset vid den misslyckade statskuppen 1756. För De la Gardie framhöll Gustav att Karl XI hade ruinerat hans familj, men att han nu önskade visa att alla kungar inte var likadana. ”Jag kan ej giva rikedomar, men jag borttager dem icke”, påpekade han.⁴⁴

Slutdiskussion

Den tredje Gustav skulle följas av den fjärde. Gustav III:s förste son, född i november 1778, fick i dopet namnet Gustav Adolf och påmindes från späda år om de stora monarkerna på Sveriges tron.⁴⁵ Även kungens andre son uppkallades efter en av stormaktstidens krigarkungar. Prins Karl Gustav, född i augusti 1782, avled dock redan efter några månader.

I inledningen till denna uppsats ställdes tre frågor: Till vilka historiska företeelser under stormaktstiden återknöt Gustav III? I vilka viktiga avseenden återknöt han inte alls till denna epok? Gav hans bemödanden på historiebrukets område bestående resultat? Det förefaller klart att Gustav tog fasta på sådana stormaktstida företeelser som enligt hans uppfattning var ägnade att stärka kungamakten. Detta gäller det

statliga regelverket – som Gustav II Adolfs riksdagsordning och riddarhusordning liksom de karolinska rangbestämmelserna – och det gäller också kulturlivet. Riddarspelen återupplivades, och inom teatern och litteraturen hyllades, förutom Gustav Vasa, främst stormaktstidens hjältar på och nedanför tronen. Två stormaktstida monarker som Gustav III inte tycks ha velat påminna undersåtarna om är drottning Kristina och enväldets skapare, Karl XI. En viktig iakttagelse, ursprungligen Olle Holmbergs, är annars att Gustav i sitt författarskap framhåller kungatroheten som ett värde i sig, även om föremålet för troheten var Kristian Tyrann eller Sigismund. Nationella dräktens snitt skulle påminna om Gustav Adolftidens stordåd och inspirera till en nationell anda. När Gustav III personligen deltog i fälttåg och sjötag, liksom en gång stormaktstidens kungar, måste han ha sett detta som ett sätt att stärka sin och monarkins ställning.

Svaret på frågan om i vilka avseenden Gustav inte alls anknöt till stormaktstiden följer i viss mån av det som redan sagts. Av allt att döma lät sig kungen inte vägledas av de stormaktstida beslutsfattarnas hållning i finansiella, ekonomiska och näringspolitiska frågor. När det gäller sociala problem i vidare mening vidtog han åtgärder som kan beskrivas som reaktionära – exempelvis när han i början av sin regering upphävde krono-

böndernas år 1723 stadfästa möjlighet att förvärva sina hemman med skatterätt – men hans regering innebar till slut ändå att allmogens ställning stärktes väsentligt. Kungens hyllningar till adeln, och särskilt den gamla adeln, motsvarades inte av en konsekvent adelsvänlighet i sakpolitiken. Om inte förr så blev den politiska brytningen med adelns flertal uppenbar vid riksdagen 1789, då Gustav med de tre ofrälse ståndens stöd drev igenom förenings- och säkerhetsakten.

Gav Gustav III:s bruk av det förflutna några bestående resultat? Rimligen betydde han genom sin populära opera och offentliga minnesmärken en hel del för synen på Gustav Vasa som en central gestalt i svensk historia.⁴⁶ Svårare är kanske att säga vad hans insatser innebar för minnet av andra gestalter i det förflutna, som Gustav II Adolf. Nationella dräkten användes längre vid hovet än annorstädes men avskaffades där för herrarna år 1823. Den kvinnliga varianten fortlevde i modifierad form ända till 1974, fast användningsområdet steg för steg begränsades.⁴⁷ Men frågan är om nationella dräkten i praktiken påminde bärarna och deras omgivning om Gustav II Adolf? Och hur mycket tänker folk på honom när Svenska Akademien firar sin högtidsdag?

Magnus Olausson har betonat att Gustav III:s konstnärliga intressen inte bör ses som en maktmänniskas perifera förströelser – vilket Erik Lönnroth

antytt – utan som yttringar av hans personlighet.⁴⁸ Något liknande torde kunna sägas om Gustavs flitiga historieberik. Det tjänade förvisso hans politiska syften, men av allt att döma var det inte rent instrumentellt utan bars av ett levande intresse för det förflutna.

Så till den övergripande frågan om Gustav III och den politiska kulturen. Oavsett hur man bedömer Gustavs personlighet kan det inte betvivlas att kungens åtgärder bidrog till att förändra den svenska politikens värderingar, normer och handlingsmönster i rojalistisk riktning. Det styrelseskick han

steg för steg införde, med allt starkare kungamakt, överlevde ända till krisen 1809 och har lämnat spår efter sig även senare. Sambanden är komplicerade och inget försök att utreda dem ska göras här. Att Gustav III hade stormaktstiden som riktmärke när han återupprättade kungamakten är i alla fall av ovedersägligt intresse vid en analys av Sveriges politiska kultur.

Denna text har genomgått vetenskaplig granskning av externa bedömare enligt modellen double-blind peer review.

Noter

- 1 Sven Delblanc, *Ära och minne. Studier kring ett motivkomplex i 1700-talets litteratur*, Uppsala 1965, s. 162; Erik Lönnroth, *Den stora rollen. Kung Gustaf III spelad av honom själv*, Stockholm (1986) 2008, s. 70, 75, 78 ff., 87 f., 177. Betr. Gustavernas omnämnande i de utländska kontakterna, se vidare brev från Gustav III till Septimanie d'Egmont, odat. (aug. 1772), och från Jean d'Alembert till Gustaf Philip Creutz 11 dec. 1778 i Gunnar von Proschwitz (ed.), *Gustave III par ses lettres*, Stockholm & Paris 1986, s. 137, 176.
- 2 Delblanc 1965, s. 139 ff., 157 ff., 173, 206, 236, 245. I ett samtal med den engelske prästen och historikern William Coxe 1779 diskuterade Gustav III bland annat Erik XIV:s giftermålsanbud till Elisabet I och brodern Johans (III) ambassad till London, se Beth Hennings (red.), *Ögonvittnen om Gustav III*, Stockholm 1960, s. 137.
- 3 Tommy Möller, *Svensk politisk historia. Strid och samverkan under tvåhundra år*, Lund 2011, s. 13 ff., 309 ff.
- 4 Nils Erik Villstrand, "Monolog eller dialog? Den tidigmoderna svenska staten i möte med sina undersåtar", *Historisk tidskrift för Finland* 2017, s. 463 ff.
- 5 Delblanc 1965, s. 113 f; Marie-Christine Skuncke, *Gustaf III. Det offentliga barnet. En prins retoriska och politiska fostran*, Stockholm 1993, s. 79; Magnus Olausson, "Från kungligt lager till statlig porträttsamling – tiden 1715–1822" i Magnus Olausson, Eva-Lena Karlsson & Anders Svensson (red.), *Statens porträttsamling. Nationens minne under sex sekel*, Stockholm 2022, s. 31 ff; Åsa Karlsson, "Gustaf Wasa. En gustaviansk frihetshjälte", *Sverige 1523*, Stockholm 2023, s. 404 f; Tora Göransson, "Pierre Hubert L'Archevêque", *Svenskt biografiskt lexikon*, 22, Stockholm 1977–1979.
- 6 Skuncke 1993, bl.a. s. 72 ff., 78 ff., 142 ff., 165 ff., 170 ff., 174 f., 216 ff., 235 f., 242 f.
- 7 *Ögonvittnen* 1960, s. 23; Delblanc 1965, s. 136 ff; Jakob Christensson 1960, *Lyckoriket. Studier i svensk upplysning*, Stockholm 1996, s. 140 ff; Skuncke 1993, s. 255 f.
- 8 Mikael Alm, *Kungsord i elfte timmen. Språk och självbild i det gustavianska enväldets legitimitetskamp 1772–1809*, Uppsala 2002, s. 122 f., 139 f., 183.
- 9 Översiktligt om de konstitutionella förändringarna i Björn Asker, *Hur riket styrdes. Förvaltning, politik och arkiv 1520–1920*, Stockholm 2009, s. 45, 47. 1772 års regeringsform återfinns i *Sveriges regeringsformer 1634–1809 samt konungaförsäkringar 1611–1800*, utg. Emil Hildebrand, Stockholm 1891, liksom i *Sveriges konstitutionella urkunder*, [utg. Olof Petersson & Anna Wahlgren,] Stockholm 1999.
- 10 Magnus Olausson, *Katarina den stora och Gustav III. En månad i S:t Petersburg*, Stockholm 1998, s. 55 ff.
- 11 Fredrik Axel von Fersen, *Riksrådet och fältmarskalken m.m. greve Fredrik Axel von Fersens historiska skrifter*, 3, utg. Rudolf Mauritz Klinckowström, Stockholm 1869, s. 106 ff; *Ögonvittnen* 1960, s. 266 ff. Varken 1772 eller 1788 var Fersen personligen närvarande. Vid det senare tillfället skulle kungen enligt honom ha burit en jacka liknande Gustav Adolfs samt Karl XII:s värja och Karl X Gustavs hatt.
- 12 Asker 2009, s. 29 f.
- 13 Folke Almén, *Gustav III och hans rådgivare 1772–89. Arbetsätt och meningsbrytningar i rådkammare och konseljer*, Uppsala 1940, s. 382 ff.
- 14 1634 års regeringsform, 5, 18–22 §§, *Sveriges regeringsformer* 1891 s. 7, 16 ff.; *Sveriges konstitutionella urkunder* 1999, s. 75 f., 82 ff.
- 15 Björn Asker, *Hovet. Historien om ett kungligt maskineri*, Lund 2022, s. 28, 33 f., 189 f.
- 16 Se t.ex. Asker 2009, s. 54, 85 f., 134 f.
- 17 Lönnroth 2008, passim; Almén 1940, bl.a. s. 401 ff; Beth Hennings, *Fyra gustavianska studier*, Stockholm 1967, s. 149.
- 18 Henrika Tandefelt, *Konsten att härska. Gustaf III inför sina undersåtar*, Helsingfors 2008, s. 88, 95.

- 19 Sten Carlsson, *Ståndssambälle och ståndspersoner 1700–1865. Studier rörande det svenska ståndssambällets upplösning*, Lund (1949) 1973, s. 67 f., 94 ff. Ang. Livdrabantkåren, se också Asker 2022, s. 135 f., 138 f., 144 f.
- 20 *Överkammarherrens journal 1778–1826. Ett gustavianskt tidsdokument*, utg. Mikael Alm & Bo Vahlne (Kungl. Samfundet, Handlingar, 33), Stockholm 2010, s. 25 ff.; citatet s. 53 not 4.
- 21 Asker 2022, s. 60, och där anförd litteratur.
- 22 Tandefelt 2008, s. 130 f., 167, 188 ff., 228 f. Staden Vasa hade fått sitt namn 1611.
- 23 Tandefelt 2008, s. 59 ff; Sara Ekström, *Att styra genom känslor. Regeringskonst i tre gustavianska projekt*, Stockholm 2023, s. 44 ff.
- 24 Tandefelt 2008, s. 85 f., 301 f., 386.
- 25 Alm 2002, s. 108; Göran Malmstedt, *Helgdagsreduktionen. Övergången från ett medeltida till ett modernt år i Sverige 1500–1800*, Göteborg 1994, s. 140 f., 244 ff.
- 26 För en överblick av Gustav III:s politik i sociala och ekonomiska frågor, se Sten Carlsson, *Svensk historia*, 2, Stockholm (1961) 1970, s. 164 ff., 193 ff.
- 27 För motsvarande överblick av Gustav II Adolfs politik, se Jerker Rosén, *Svensk historia*, 1, Stockholm (1961) 1969, bl.a. s. 399 ff., 428 ff.
- 28 Brevet till Ludvig XVI enligt Lönnroth 2008, s. 164; *Gustave III par ses lettres*, Stockholm 1986, s. 369 f. Gustaf Mauritz Armfelt återger 1781 ett samtal då Gustav III talade om Karl X Gustav och Karl XII, ”och så kommo vi omärkligt in på politiken och på ämnet Danmark”. Se *Ögonvittnen* 1960, s. 166.
- 29 Tandefelt 2008, s. 253 ff; *Ögonvittnen* 1960, s. 265 ff; Delblanc 1965, s. 142 f; Göran Rystad, ”Varför krig? Något om bakgrund och ’orsaker’ till Gustav III:s ryska krig” i Gunnar Artéus (red.), *Gustav III:s ryska krig*, Stockholm 1992, s. 18 ff; Lönnroth 2008, s. 263 ff; Gunnar Artéus, ”Gustav III:s militära ledarskap” i Artéus (red.) 1992, s. 175 f; Lönnroth och Rystad följer en uppgift av J. G. Oxenstierna och uppger felaktigt att den 23 juni var det datum då Gustav Adolf inskeppat sig och sin armé för att ingripa i trettioåriga kriget. I motsats till när Svenska Akademiens högtidsdag fastställdes 1786 (varom mera nedan) togs 1788 ingen hänsyn till datumförskjutningen på grund av gregorianska tideräkningens införande 1753. Beträffande Gustav Adolfs avfärd 1626 och 1630, se vidare Gustaf Petri, *Kungl. Första livgrenadjärregementets historia*, 2, Stockholm 1928, s. 62, 112.
- 30 Tandefelt 2008, s. 300 ff; Lönnroth 2008, s. 297 ff.
- 31 Lars-Olof Larsson, *Gustav Vasa – landsfader eller tyrann?*, Stockholm 2002, s. 188 ff., citatet, s. 195.
- 32 Asker 2022, s. 149 ff.
- 33 Å. Karlsson 2023; Lönnroth 2008, s. 118 ff., 178 f.
- 34 Henrik Schück, *Svenska Akademiens historia*, 1, Stockholm 1935, s. 62, 129, 544.
- 35 Schück 1935, s. 90; Delblanc 1965, s. 187 ff., 200 ff; Ekström 2023, s. 154 ff.
- 36 Se t.ex. Bo Vahlne, Rebecka Millhagen Adelswärd & Ingrid Sjöström, *Stockholms slott. Kungligt residens med levande historia*, Lund 2023, s. 105 ff.
- 37 Boo von Malmberg, *De kungliga slotten*, 2, Malmö 1971, s. 53 ff; Olausson 2022, s. 38 ff. Om Gustav III:s arkitekturintresse och kungen som ”sin egen arkitekt”, se Magnus Olausson, *Gustav III:s samling. Arkitekturritningar från 1600–1800-talen*, Stockholm 2021, s. 15 ff.
- 38 Magnus Olausson, *Den engelska parken i Sverige under gustaviansk tid*, Stockholm 1993, s. 91 f., 162.
- 39 Standardverket om nationella dräkten är Eva Bergman, *Nationella dräkten. En studie kring Gustaf III:s dräkthereform*, Stockholm 1938, betr. Gustav III:s motiveringar, se s. 11 ff. Se även Lena Rangström, ”Gustaf III:s svenska dräktprojekt – en nationell reform i tiden” i Åsa Karlsson & Bo Lindberg (red.), *Nationalism och nationell identitet i 1700-talets Sverige*, Uppsala 2002, och Ekström 2023, s. 95 ff.

- 40 Scheffers karakteristik av Gustav III 21 mars 1779 enligt *Ögonvittnen* 1960, s. 133 f; Lena Rangström, "Gustavianska riddarlekar i det fria" i Göran Alm & Rebecka Millhagen (huvudred.), *Drottningholms slott*, 2, Karlstad 2010; Asker 2022, s. 27.
- 41 Asker 2022, s. 193.
- 42 Asker 2022, s. 86 f.
- 43 *Hof-calender för [Skott-]läret 1772 [1782, 1792] til Stockholms Horizont*, Stockholm 1771–1791. Ledande riksrådssläkter före 1680, se Kurt Ägren, "Rise and Decline of an Aristocracy. The Swedish social and political elite in the 17th century", *Scandinavian Journal of History* 1976, och Björn Asker, *Officerarna och det svenska samhället 1650–1700*, Uppsala 1983, s. 13 ff. Släktskap förelåg mellan flera av de i texten nämnda personerna, exempelvis var hovmästarinnan Bielke, född Düben, maka till överstemarskalken. Se vidare Gustaf Elgenstierna, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*, 1–9, Stockholm 1925–1936, resp. släktartiklar.
- 44 Tandefelt 2008, s. 124 f.
- 45 Olausson 2022, s. 47 ff.
- 46 Å. Karlsson 2023, s. 418.
- 47 Asker 2022, s. 206 ff.
- 48 Olausson 2021, s. 15 ff.

”en bedröfwet äncke” - Elisabet Gyllenstierna och hennes brev till Axel Oxenstierna¹

Anna Röst

en välborne herre herr Axel Oxenstierna riksens kansler Friherre till Kimito herre

Till Fiholm och Tidön min k h bror detta brev systerligen och käriligen.²

Bland de många hyllmetrarna handlingar i Oxenstiernska samlingen i Riksarkivet som berör Axel Oxenstiernas liv och gärning finns i en av arkivkapslarna en tunn samling tätskrivna inkomna brev adresserade till ”käre hiertans bror”. Samlingen består av tjugo brev, skrivna under perioden 1621–1643 på platser som Årsta och Vendelsö i Österhaninge, Erstavik i Nacka och Stockholms slott.³ Avsändaren hade delat barndomshem med rikskanslern och var hans kusin Elisabet Gyllenstierna af Lundholm (1581–1646), änka efter amiral Hans Klasson Bielkenstierna (1674–1620) och under 1630-talet hovmästarinna hos den unga drottning Kristina.

Elisabet Gyllenstierna nämns ibland i en bisats i litteraturen om Kristinas barndom, som en av medlemmarna i det hovfruntimmer som sattes att se

efter den unga blivande drottningen, och som kollektivt omnämnts av densamma i föraktfulla ordalag.⁴ Som visas i föreliggande artikel var Elisabet själv likaledes föraktfull mot hovlivet. Hennes viktigaste roll under änkeståndet – visar hennes korrespondens – var som mor, hushållsföreståndare och väktare av de tre barnens intressen.

I den studie av Elisabet Gyllenstiernas brev till Axel Oxenstierna som presenteras här undersöks brevens innehåll och därmed deras funktion för Elisabet och hennes hushåll. Samtidigt belyses praktiska och ideologiska aspekter av vardagslivet, hovlivet, kommunikationer och relationer under 1600-talets första hälft. Förhoppningen är att lyfta fram varför och på vilket sätt en änka ur högadeln kommunicerade, hur hon tog sig an änkeståndets utmaningar och därmed gestaltade sin änkeperson. Samtidigt kan en pusselbit tillföras forskningen om adelskvinnors villkor under tidigmodern tid, om adliga släktkretsar och kvinnors skrivpraktiker.⁵

Änkeståndets dubbelhet

Det är välkänt att adliga änkor hade en tydligt särskild ställning bland kvinnor under tidigmodern tid. Änkor var den enda grupp kvinnor som var myndiga och hade rådighet över hela hushållets angelägenheter, inklusive rättstvister, egendom och produktion samt förmyndarskap över omyndiga barn. I forskningen har Barbro Bielke och Maria Sophia de la Gardie lyfts fram som exempel på änkor som styrde gods och många underlydande, agerade strategiskt för att gynna närstående och i de la Gardies fall även drev en omfattande affärsverksamhet.⁶

Änkeståndet uppfattades dock inte enbart som ett möjliggörande tillstånd, utan framkallade dubbla roller, där kvinnan behövde träda in i ett tillstånd som utmanade normen. I hustavlans hierarkiska värld, byggd på guds ordning, var kvinnan underordnad, kollektivet stod över individen och var och en hade sin bestämda funktion. Kekke Stadin har påpekat att hustavlans värld inte har plats för aktiva änkor.⁷ Änkeståndet beskrevs som olycksaligt både av änkor själva och deras omgivning, och det finns vittnesmål om att änkor behandlades illa av omgivningen.⁸ Änkorna själva uttryckte sig ofta med vad Anu Lahtinen kallar ”fattigdomsretorik”. I vädjande skrivelser till kungen om bistånd hänvisade (de ibland stormrika) änkor till sin egen fattigdom och de faderlösa barnens utsatthet. I rollen som hus-

hållets överhuvud kunde änkan i andra källor kallas ”stränga frun” och hennes maktposition framhållas.⁹ Beroende på vem som var avsändare och mottagare av skrivelserna bytte änkan alltså position och tonalitet. Beata de la Gardie efter söktes av sin framlidne makes kreditorer och svarade med förbannelser om guds straff och skarpt uttryckt missnöje.¹⁰

Frågor om änkors och andra kvinnors agens har de senaste decennierna diskuterats i forskningen om tidigmodern adel. Hur hanterade änkor själva och deras omgivning både praktiskt och ideologiskt paradoxen att kvinnor som i allt väsentligt skulle vara underordnade tilldelades en överordnad position? Avseende reell påverkan i olika frågor tycks änkor ha agerat med stor medvetenhet inom en referensram som hade flera samtidiga lager. Johanna Thorelli har framhållit att frågan om kvinnors agens under tidigmodern tid bör förstås som interaktion med ett patriarkalt normsystem snarare än normbrytande handlingskraft.¹¹ Änkans formella makt var i första hand knuten till det egna hushållets angelägenheter men hennes position och handlingsutrymme möjliggjordes genom släktkretsen, som i sin tur var starkt knuten till den politiska makten. Svante Norrhem menar att hushållets – kollektivets – bästa var en arena där kvinnor tilläts finna möjligheter att påverka både egna intressen och andras, även då det berörde det politiska. Ett

konkret exempel är de kvinnor som (likt Elisabet Gyllenstierna) tjänstgjorde vid hovet och därmed hade tillgång till den högsta maktens rum.¹²

Till frågan om praktisk agens hör också kvinnorollens ideologiska grund, på vilken kvinnans handlande och uttryck måste formuleras för att inte bryta normen. Hur kvinnorollen uttrycks i olika källmaterial, exempelvis likpredikningar, har också diskuterats i forskningen på senare år. Den övergripande principen var given: underdånighet mot guds och hustavlans ordning. Till de kvinnliga dygderna räknades hövishet, hövlighet, givmildhet, ödmjukhet och förstånd.¹³ Även i relation till den ideologiska kvinnorollen fanns alltså ett fält att navigera i för den kvinna som blev änka med nya ansvarsområden och nya positioner att inta och kommunicera som hushållets överhuvud.

Elisabet Gyllenstierna i släktkretsen

Elisabet Gyllenstierna var född 1581, som dotter till friherre och riksdrots Nils Göransson Gyllenstierna af Lundholm och hans hustru Ebba Axelsdotter Bielke. Efter moderns död i barnsäng 1588 kom två av de många syskonen, Elisabet och hennes syster Elsa, att växa upp hos sin moster Barbro Axelsdotter Bielke. Fru Barbro var gift med Gustaf Gabrielsson Oxenstierna, och mor till Axel Oxenstierna. Elisabet och Axel var således kusiner och växte upp i samma hus-

håll.¹⁴ På sin mors sida var Elisabet kusin med Gunilla Bielke, Johan III:s gemål. Släkten tillhörde således rikets absoluta elit, genom generationer av riksråd, ingifte i det kungliga huset och genom Oxenstiernorna med närmast möjliga anknytning till den politiska makten.

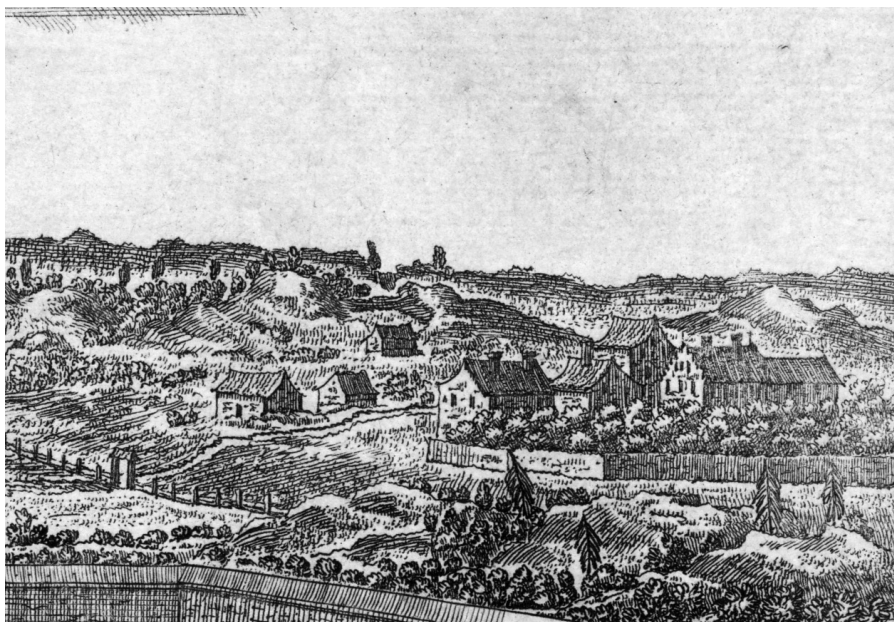
Det är sannolikt att Elisabets uppväxt under fru Barbros beskydd förberedde henne mycket väl både för rollen som adelsfru och för ett liv som änka. Barbro Bielke blev änka 1597 vid 41 års ålder (då Elisabet var 16 år gammal). Hennes liv och verksamhet i änkeståndet, färgstarkt beskrivet av Ellen Fries i *Svenska adelns familjeliv*, var fullt av vardagsbestyr i ett stort hushåll, strategisk uppfostran av egna och andras barn, rättstvister och ekonomiska förehanden.¹⁵

Elisabets syster Elsa gifte sig redan 1598 med Abraham Brahe, och Elisabet själv ingick äktenskap 1608 med Hans Klasson Bielkenstierna, amiral och riksråd. Hans fädernegods var Årsta i Österhaninge på Södertörn.¹⁶ I Elisabets äktenskap föddes sonen Klas (1615) och döttrarna Ebba och Karin (okända födelseår) innan Hans Klasson avled 1620.¹⁷ En viktig händelse vid Årsta och för Elisabets hushåll inträffade året efter Hans Klassons död, 1621. I juli detta år mönstrade Gustav II Adolf tillsammans med Axel Oxenstierna trupperna på Årsta ängar inför avresan mot Riga i det andra polska kriget. Flera tusen

man ställdes upp i slagordning på ängarna, hela det kungliga huset var samlat på Årsta och Axel Oxenstierna läste upp den unge kungens nya krigsartiklar.¹⁸ Vid denna tid såg Elisabet Gyllenstierna till att sockenkyrkan i Österhaninge fick dyrbara gåvor, nya påkostade kyrkbänkar i exklusivt intarsiaöversållat trä med hennes och makens initialer, samt en ny likaledes dyrbar predikstol. Kungabesöket materialiserades och skulle med tiden komma att omges av en seglivad mytologi på Årsta.¹⁹

Anu Lahtinen har, i dialog med Christer Winberg, använt begreppet släktkrets för att lyfta fram det sociala

nätverk som omger en individ, och som kan te sig olika beroende på vilken individ som utgör utsiktspunkt. Hon påpekar att kvinnor i de adliga släktkretsarna gärna definierade sig som maka, mor, dotter och syster.²⁰ Jag menar att det är fruktbart att studera Elisabets brev till Axel som anpassade till båda parter specifika situerade position i släktkretsen, snarare än som ett generellt uttryck för vad änkor i allmänhet kunde göra även om det givetvis också finns en sådan generell aspekt att utläsa i breven. Vid sidan av det faktiska släktskapets alla plikter och möjligheter kan också framhållas de ömsesidiga

"Gamla Årsta" i Österhaninge, där Elisabet bodde i sitt äktenskap och änkestånd. Bildkälla: Utsnitt ur gravyr, Suecia Antiqua et Hodierna, Kungliga biblioteket. Foto: Författaren.

lojaliteter som inte enbart var beroende av blodsband eller ingiften, utan också av politik, resurser och hierarkier. Johanna Thorellis forskning tydliggör de normer som fungerade som ”socialt kitt” och därmed som samhällsbevarande. Ett viktigt inslag är de tjänster och gentjänster som verkade sammanbindande, exempelvis i form av lån och krediter. Sådana kunde kvarstå olösta i decennier och blev en kontinuerlig del av förbindelserna.²¹ Även textuellt betonades de nära relationerna. Inom adeln kunde begreppen ”bror” och ”syster” användas i kommunikation mellan personer som var betydligt mer avlägset besläktade med varandra än syskonskap. Elisabet benämner till exempel sig själv ”dotter” till Axel Oxenstierna vid flera tillfällen, trots kusinskap och det faktum att hon var något äldre än han.²² Den politiska maktkamp som pågick mellan Oxenstiernorna, andra fraktioner inom adeln, kronan och den Pfalziska släkten torde också ha påverkat hur man på individnivå kunde agera och kommunicera. Som kommer att visas finns möjliga spår av sådana val och praktiker i Elisabets brev.

Skriva sig själv: kvinnors brev

Definitionen av begreppet brev kan tyckas enkel, vilket Stina Hanssons bestämning i inledningen till *Svensk brevskrivning* ger vid handen: ”Ett brev är en skrift som förmedlar vad någon har

på hjärtat till frånvarande personer”.²³ Förvisso är det korrekt, men brev i sin kontext, som materiell företeelse, som språkligt uttryck och social praktik är så mycket mer, och var en genre i stark förändring under tidigmodern tid. I svensk forskning om kvinnors brev och autobiografiskt skrivande, vilken i huvudsak bedrivits litteraturvetenskapligt, har fokus legat på material från 17- och 1800-talen. En ny känslsamhet, nya ideal, och ny publik för kvinnligt skrivande gjorde vid denna tid materialet omfattande.²⁴ Kvinnors brev från det tidiga 1600-talet kan ses som ett underutnyttjat (och även det omfattande) material med stor potential. 1600-talets kvinnliga skrivande har givetvis tilldragit sig intresse, men med fokus på det autobiografiska och det religiösa, och ständigt med påpekan- det att materialet är knapphändigt. Agneta Horns självbiografiska text, Märta Berendes bönbok och den högutbildade Beata Rosenhanes brev har studerats som exempel på kvinnors bildningsnivå, deras roller och religiositet.²⁵ Inom historievetenskapen har forskare som Anu Lahtinen och Svante Norrhem använt brevmaterial i studier av adelskvinnors makt och agens under tidigmodern tid. Breven har här studerats som illustrerande exempel på kvinnors möjlighet att agera i olika situationer.²⁶ Ytterst få brev skrivna av kvinnor under 1600-talet är publicerade annat än som korta utdrag, vilket gör att tröskeln till källmaterial-

et är relativt hög.²⁷ Sannolikt är boven i dramat 1700-talet med den individuella, personliga, familjära, ”lättare” brevstilens inträde.²⁸ Äldre tiders brev präglades av en högre grad av konvention. De långa och omständliga hälsnings- och avslutningsfraserna kan av den moderna läsaren uppfattas som stereotypa. Brevtexterna, saknar, som Lahtinen framhåller, den ”själreflektion och [de] emotionella iakttagelser som är mera kännetecknande för den moderna tidens privata korrespondens”.²⁹

Internationellt har dock forskningen om tidigmoderna kvinnliga brevskrivare varit livaktig, även vad gäller 15- och 1600-tal. Brev som materiell kultur och social praktik, som semi-offentliga och politiska har diskuterats och de ses som en del i paraplybegreppen *ego-documents* och *life writing*, tillsammans med andra genrer som utgör konstruktioner av självet. Vikten av att förstå brev och dess skribenter genom källpluralism, genom brevens materiella kvaliteter och deras sociala sammanhang har framhållits.³⁰

Sådana perspektiv menar jag är en väg till nya läsningar av de ”tungta” och skenbart opersonliga 1600-talsbrev. En fruktbar ingång till att förstå Elisabet Gyllenstiernas brev till Axel Oxenstierna är att se dem – bortom de vid första anblicken överlastade formuleringarna – som exempel på ego-dokument eller *life writing*. Avsändaren gestaltar genom sin text en aspekt av sig själv, en situerad

persona i släktkretsen: den kompetenta änkan. Här finns inte den omedelbara känsla av närhet den moderna läsaren kan känna till en 1800-talsskribent med sprudlande personlighet. Men i en detaljstudie anas individen, i sin roll och sitt agerande.

För att kunna närma sig brevens potential som källa till förståelse för både det personliga och dess sammanhang bör, vid sidan av det rent textuella, också diskuteras varför innehållet framförs just genom brev, och vad som utelämnas. Handlingen att skriva brev utgör en del i en inlärd känsla för vad som passar att göra i ett givet sammanhang, och även en känsla för när en norm överskrids. En viktig betydelse av brevskrivandet finns i själva handlingen och i dess materiella resultat – brevet som fenomen och upplevelse, exempelvis i kontrast till andra kontaktvägar.³¹ Eva Haettner Aurelius har lyft fram att handskriften som form för levnadsbeskrivningar, i kontrast till tryckt skrift, inte per automatik ska förstås som icke-offentlig. Det är en inställning som delas av Marie Löwendahl avseende tidigmoderna brev, som hon betecknar som ”på en skala mellan privat och offentligt”.³² Vissa aspekter av Elisabet Gyllenstiernas tillvaro hanteras i just brev till just Axel Oxenstierna, i en tid och ett sammanhang där det privatas och det offentligas gränser var oskarpa.

Förvisso skriver Elisabet i sina brev

till Axel just det som definierar brev-
begreppet: ”vad hon har på hjärtat”, men
hon gör det med mycket specifika ären-
den och på mycket specifika vis, vilket
belyser både henne själv som individ
och hennes sammanhang. Genom att
följa en individ och en hel brevsamling
i detalj finns också möjlighet att, som
Brita Planck och Marie Steinrud på-
pekat, ”fördjupa frågeställningarna och
framför allt se komplexiteten i de un-
dersökta individernas utsagor”.³³ Det
vid första anblicken stereotypa kan ny-
anseras och därmed bidra bättre till den
övergripande bilden av en tid eller en
frågeställning.

Änkans ärenden:

Breven till Axel Oxenstierna

De tjugo bevarade breven Elisabet Gyl-
lenstierna skrev till Axel Oxenstierna
under åren 1621–1643 är mellan en och
fyra sidor långa och samtliga är skrivna
egenhändigt. Handstilen är densamma
breven igenom och hon anger uttryck-
ligen att hon skriver själv.³⁴ Det finns
inga kända bevarade svarsbrev från Axel
till Elisabet, men det framgår i breven att
sådana skickats. I syfte att spara utrym-
me benämns hädanefter Elisabet Gyl-
lenstierna som EG och Axel Oxensti-
erna som AO. Citat ur breven nedan
har moderniserats avseende stavning för
enklare läsning, men ordföljden kvarstår
i original (ursprunglig stavning åter-
finns i respektive not). Breven innehåller

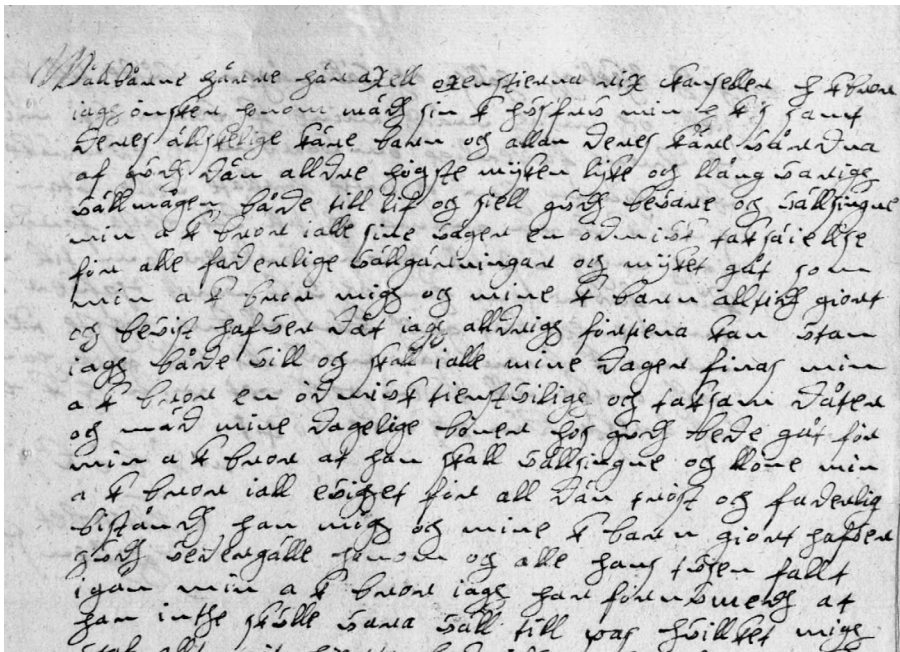
inga skiljetecken. De enstaka bokstäver
som förekommer i citaten ska läsas som
a(llra) h(järtans) k(äre) b(ror) respektive
s(yster).

Breven har genomgående en struktur
med tre tydliga avsnitt: inledning, ären-
den och avslutning och vanligen är de tre
avsnitten av sinsemellan liknande längd.
Vart och ett av avsnitten innehåller fle-
ra komponenter, som återkommer men
med variation i ordval. Varje brev inleds
med en *tilltalsfras*, en önskan om lycka
och välmåga, och ett stycke som uttryc-
ker *tacksambet*, exempelvis:

Välborne herre herr Axel Oxenstierna
h k bror jag önskar honom med sin k
husfru min h k s och deras kära barn
av gud den allra högsta mycken lycka
och långvarig begärlig välmåga till liv
och själ och tackar min k h bror så
ödmjukeligen och käriligen för all bro-
derlig kärlig benägenhet och så mycket
gott som min k h bror mig alltid gjort
och bevisat haver och i synnerhet i min
stora bedrövelse det jag aldrig förgäta
skall.³⁵

Därpå följer brevets egentliga ärenden,
som kan benämnas önskemål och läges-
rapporter. Ett önskemål kan inledas:

och ber min h k bror så ödmjukeligen
och käriligen att han ville [påminna
sig sitt faderliga löfte och komma min
son ihåg, min parentes].³⁶

Utdrag ur Elisabets brev till Axel, daterat Årsta, 23 maj 1641. Bildkälla: Volym E569, Oxenstiernska samlingen, Riksarkivet, Stockholm. Foto: Författaren.

Lägesrapporter kan inledas med dessa ord:

min a k b jag låter honom så kärlig förnimma att [hans kungliga majestät var här, min parentes].³⁷

Brevens avslutande avsnitt utgörs av komponenter som genomgående finns med men där ordvalen varierar: anspelning på släktrationer, önskan om att AO inte ska glömma EG, hänvisning till gudomlig välvilja och hälsningar till familjen, samt (ofta) god natt, plats, datum och signatur.

Nedan presenteras de ärenden som i breven kan definieras som önskemål i tre avsnitt. Samtliga brev utom ett innehåller önskemål om olika former av stöd, ingripanden eller råd.³⁸ Brevsamlingens tjugo brev kan delas in i tre kronologiskt definierade grupper, åtskilda av två luckor.³⁹ Utifrån de teman innehållets ärenden domineras av har jag valt att benämna dem enligt följande:

- Brev 1–8, 1621–1625, "Förmyndarbrev"
- Brev 9–12, 1634–1637, "Skuldbreven"
- Brev 13–20, 1641–1643 "Gårdsbrev"

Förmyndarbreven (1621–1625)

Det första brevet är odaterat men skrevs sannolikt sent 1621 eller 1622, åren efter Hans Klassons död och strax sedan AO och hela det kungliga huset vistats vid Årsta inför flottans överfart till Riga sommaren 1621. Vid denna tid var EG nybliven änka med tre små barn. I de åtta breven uttrycks sammanlagt arton önskemål, varav nio handlar om EG:s son Klas (1615–1662). AO skulle snart bli hans förmyndare och Klas introducerades på Ridderhuset å ättens vägnar 1625. Redan i det första brevet skriver EG:

gud vet så gärna jag hade talat med min k h bror om min lille son och eljest mer om mine eländiga saker.⁴⁰

De åtta följande önskemålen, framförda under fyra års tid, rörande Klas kretsar kring AO som hans förmyndare och sonens utbildning, exempelvis ”jag ber honom så mycket kärligen låta min lille son vare sig befallet och betänka hans bästa”.⁴¹ Under denna tid tar AO sig an Klas som sin myndling, Klas får en preceptor⁴² och sänds till Uppsala. EG ber om råd rörande betalningen och kostnaderna för Uppsalavistelsen.

Vid sidan av önskemålen avseende Klas finns nio önskemål som rör hushållets inkomster och arbetskraft. En kommissarie kräver medel till Älvsborgs lösen, en länsman kräver böndernas tid till att vakta ”blockhuset”.⁴³ EG ber om

råd gällande hur detta bör hanteras och hjälp med att ”för guds skull och skriva den länsmannen en liten sedel till så mycket han må höra jag då må ha någon som låter sig vårda om mig och mina faderlösa och mitt eländiga hus”.⁴⁴ Även vad gäller hushållets räntebringande socknar och gårdar ber hon om stöd av AO för att under en tid få behålla enheter som förlänats hennes framlidne make.

När breven från EG för en tid upphör efter 1625 har AO rest till Preussen i statens tjänst. Sannolikt har EG vänt sig till AO:s bror Gabriel Oxenstierna med viktiga ärenden under denna tid då det är känt att han tog AO:s roll som familjens beskyddare under utlandstiden.⁴⁵ Att rapporter om Klas framsteg sändes till AO i Preussen är dock känt genom brev som preceptorn Erik Brunnius sände AO 1628 och 1630, och brev från Klas själv till AO 1628. Brunnius oroar sig inför utsikten att ge sig ut på peregrination med Klas i det krigshärjade Europa, men då EG, ”hans mor, min härskarinna och gynnarinna, som jag aldrig ska upphöra att i all vördnad hålla i högsta ära” insisterar reser de.⁴⁶

Skuldbreven (1634–1637)

När breven till AO återupptas 1634–1637 domineras önskemålen i de fyra breven av ekonomiska bekymmer kring Klas peregrination. 1634 skriver EG till AO i Preussen och ber om råd om huru-

vida Klas ska sändas till Frankrike, efter Holland och England.⁴⁷ Det är känt att kostnader för bildningsresor kunde väga tungt på adelsfamiljerna som var förmögna i jordegendomar men ofta hade ont om kontanta medel.⁴⁸ Tydligt är att AO bistod med råd och ekonomiskt bistånd. EG blev städslad som hovmästarinna hos den åttaåriga drottning Kristina sommaren 1634, och uppbar därmed en kontant lön som var till viss hjälp. Döttrarna Ebba och Karin blev hovjungfrur.⁴⁹ I de påföljande tre breven beskrivs stora skulder och ett sådant bekymmer omnämns till och med i riksrådets protokoll den 17 november 1634: "Blev beviljat Hovmästarinnan Fru Elisabet Gyllenstierna 500 Rdr till att lossa sin son utur Frankrike med, efter H. M:t unga Drottningen åtskilliga gånger regeringens där om tilltalat haver".⁵⁰

I de fyra breven finns, vid sidan av det inledande önskemålet om råd, fem önskemål. De handlar alla om skulden, och tre är uttryckliga böner om tålmod med hennes betalningsförmåga. Ett exempel lyder:

vet nu för den skuld ingen annan utväg utan måtte i all ödmjukhet falla med böner till min a k bror och ödmjukeligen och käriligen bedä honom han ville hava tålmod med mig jag vill gärna betala allenast jag finge först betala dem som jag har taget penningar av uppå intresse [ränta, min parentes]

det stiger något högt och gud välsigne min a k bror till evig tid som inte har begärt intresse av mig.⁵¹

Gårdsbreven (1641–1643)

Breven från åren 1641–43 omnämner fortfarande skulderna efter peregrinationen men inte med samma desperation som tidigare. Klas var hemma i Sverige och hade påbörjat sin karriär i faderns kölvatten med AO:s bistånd. Elisabet hade nu lämnat hovet och kunde betala lite i taget. I de åtta breven från denna tid ber hon om hjälp att säkerställa sina vuxna barns gods och inkomster genom tolv önskemål. I tre av brevens önskemål ber hon att Klas ska få två gårdar. Fem av önskemålen behandlar den gamla skulden, med böner om tålmod, begäran om kvittens på inbetalningar och att AO ska behålla gården han har i pant tills allt är betalt. I de två sista breven söker hon se om sin dotter Ebbas hus. Hon ber om gården Söderby i Österhaninge, och om bistånd i en marktvist som rör dotterns arvegod:

gud vet det är en hop min dotters ägor de sålt och köpt haver det finns väl huru högt det ligger för och min dotters gårdar uppå båda sidor han har den leda människan satt rå och rö som han själv har velat [...] min a k h bror ödmjukeligen dotterligen och tjänstligen ber jag min a k bror som min k h far ville låta rannsaka härom och min dotter

hjälpa till sin rätt efter jag då icke måtte haft den lyckan och bekommit rätt uppå den odygddiga människan.⁵²

Det sista bevarade brevet från EG till AO skrevs i mars 1643. Samma höst skulle Klas gifta sig med Axel Oxenstiernas systerdotter Barbro Åkesdotter Natt och Dag (1620–1680) och bli familjens nya överhuvud.⁵³ Äktenskapet nämns inte i breven, utan måste ha avhandlats på annat vis.

”ödmjuk, tacksam” – och strategisk

Sammanställningen av de önskemål som EG framför i sina brev till AO visar att samtliga sådana rör EG:s roll som änka och därmed hushållsföreståndare. De ämnen som behandlas är antingen ekonomiska eller rör sonens (endast i undantagsfall en dotters) framtid. EG agerar genom breven för att lösa problem som hon i sitt änkestånd var satt att hantera men där hon som kvinna stötte på hinder. Sådana kunde utgöras av brist på auktoritet i relation till vissa ämbetsmän och grannar. Hon behövde också trygga familjens ekonomiska ställning genom att säkra ränteinkomster och lån. Vidare behövde hon upprätthålla relationen med AO för att få hans stöd för sonens studier och för att Klas skulle få ta del av AO:s inflytande på väg in i vuxenlivet.

Med änkeståndet kom en kvinnoroll där underordning och kvinnliga dygder skulle praktiseras och översättas i

handling som samtidigt möjliggjorde maktutövning och inflytande. I det följande diskuteras genom några exempel ur breven hur Elisabet Gyllenstierna manövrerar, frambringar, balanserar och kommunicerar sin änkepersona genom breven till sin Axel medelst ordval och lägesrapporter.

I brevens hälsnings- och avslutningsfraser, och i de mellan ärendena inskjutna tack-formuleringarna, återkommer termen och ordval som beskriver avsändaren i relation till mottagaren. Nyckelorden är ödmjukhet, tacksamhet och tjänstvillighet, vilka varieras och ofta kombineras med anspelningar på hjärtat och uttalanden i bemärkelsen ”så länge jag lever”:

ödmjuk tjänstvillig och tacksam syster som jag väl pliktig är och av hjärtat vara skall så länge det arma och bedrövade livet varar.⁵⁴ det jag aldrig kan förtjäna utan jag både vill och skall i alla mina dagar finnas min a k b en ödmjuk tjänstvillig och tacksam dotter.⁵⁵

Till ödmjukhetens tema läggs också ursäkter för att EG besvärar AO, som hon ju vet har så stora bekymmer med annat:

gud bättre mig jag vet fullt min a k bror har nu annat bekymmer än med mina eländiga saker.⁵⁶

Adjektivet ”ensörjande” är återkommande, och fångar ankans tillstånd på flera

plan. Betydelsen av begreppet under tidigmodern tid var enligt SAOB ”har sig själv att sörja för” med påverkan av ”sörja” i betydelsen ”hysa sorg”.⁵⁷ Elisabet lägger ut texten kring sitt änkestånd vid flera tillfällen i sina *lägesrapporter* till AO och ber att han ”betänker en änkas belägenhet och bedrövlige tillstånd”.⁵⁸ Hon poängterar sin egen utsatthet och att män med intresse av hennes resurser söker utnyttja henne:

gud vet denna världen går mig så tungt och alldeles emot både med gods och annat här gnaver var till sig med rätt och orätt och ingen har jag arma människa som de fattiga barnens förvarare⁵⁹ och gud straffa den leda människan så han har förträtat mig i min ensörjenhet.⁶⁰

Vid sidan av de beskrivande passager som fokuserar på hur ett änkestånd kan upplevas och betecknas innehåller EG:s lägesrapporter till AO utsagor om hennes eget agerande i olika frågor. Även i sådana passager kan ideal rörande änkeståndets dubbelhet skönjas. EG agerar – och berättar om det – på olika sätt i olika hierarkiska relationer. I de tidiga breven finns lägesrapporter som beskriver situationen på Årsta. Det är svåra tider med vålt och pestutbrott. Det är den givmilda husmodern som berättar:

jag gör då väl så mycket mig är mänskligt och möjligt hjälper dem som ute

ligga [...] fattigdomen så stor hos dem de finge ingen sådd hän ifjol så jag måste hålla dem mesta parten med bröd där ute så framt de stackarna skulle kunna hårda ut.⁶¹

När det gäller Klas utbildning i Uppsala ber EG om råd och assistans när det gäller informatorn och hans lön, men i de aspekter som rör sonens uppehälle (t ex kost, tvätt och bastu) agerar hon själv:

min a k bror vad anbelangar om det mäster Jon skall hava för min Klas och preceptorns kost vill jag fullo själv beställa om jag kan inte bekymra min a k b därom.⁶²

Vad gäller frågor som rör hushållssfären är det alltså både naturligt och önskvärt att hon agerar på egen hand, här krävs inga ursäktanden. När det i stället gäller frågor som närmar sig eller överskrider gränserna för hustavlans normer och i relation till AO agerar EG – och berättar att hon gjort det – med reservationer och underdånighet. Följetongen om den stora skulden som förekommer i breven från 1635 och framåt och som beskrivits i föregående avsnitt är ett sådant exempel, där ursäkter, tacksamhet och ödmjukhet fyller sidorna.

Ser man till brevens materiella kvaliteter och de signaler de sänder till mottagaren (och andra) förstärks bilden av Elisabets kompetens. Breven är egen-

händigst skrivna, med ett varierat språk inom genrens ramar och med en jämn och felfri piktur som vittnar om omsorg (hela brevserien innehåller endast någon enstaka strykning eller marginaltillägg). James Daybell har i sin forskning om kvinnors brev som materiell kultur under tidigmodern tid framhållit de avancerade litterära kompetenser som krävdes för att producera socialt framgångsrika brev. Bland annat diskuteras det egenhändigst skrivna som varande intimt och signalerande närhet, respekt, artighet och ömsesidig plikt. Sekreterarskrivna brev å andra sidan signalerade formalitet och distans.⁶³ Om Daybells iakttagelser är giltiga i en svensk kontext förstärks alltså EG:s möjligheter att få Axels hjälp genom det sätt hon väljer att gestalta sina brev på.

”hierta ha wellet talt et ordh”

Det är uppenbart att breven inte var den enda direktkontakt EG hade med AO, utom möjligen under hans tid i Tyskland 1626–1636. Relationerna inom det högadliga släktnätverket präglades av en hög grad av rörlighet: man reste mellan olika lantgoods och stadsresidens, och mellan bröllop, dop och begravningar inom släkten.⁶⁴ I breven från EG är avsändaradressen oftast Årsta, men även släktgodsen Åboö, Edeby och Erstavik samt Stockholms slott förekommer. Avståndet var dock sällan så långt att en resa till AO var omöjlig, och nästa

släkt- eller hovbegivenhet var sannolikt inte långt borta. EG:s närmaste släktgranne var ”här gabrill” – Gabriel Oxenstierna på Tyresö, och det nämns i flera av breven att han besökt henne och meddelat något. Nyheter – och potentiellt även önskemål – hade alltså flera vägar att framföras. I breven skriver EG vid flera tillfällen att hon hellre skulle vilja tala med honom än skriva: för att diskutera ett eller annat, för att tacka honom eller be om tålmod med betalningen av skulden. Varje gång finns dock ett hinder, exempelvis:

jag skulle gärna själv ha dragit in på en timme eller tu och talat med min h k bror och själv kärligen bett honom men jag har haft så ont i mina ögon jag törs inte uti vädret och så är och så ont före jag dristar mig icke ut förrän det kan komma lite mera snö.⁶⁵

Det uppges alltså vara praktiska hinder som ligger i vägen och som föranleder *brevet*, snarare än *samtalet*. Det kan dock finnas anledning att utifrån de önskemål som framförs i breven anta att det faktiska brevskrivandet också hade kvaliteter som ett samtal inte kunde ge.

Att framföra önskemål brevledes medförde att ekonomiska transaktioner sattes på pränt i en tid som präglades av en alltmer byråkratiserad, dokumenterande förvaltning både av det offentliga och av det privata. Brevet medförde att

det inför potentiellt flera personer gick att hänvisa till tidigare korrespondens: ”gud välsigne min k bror till evig tid som i sin kärliga skrivelse lovade mig i somras ville taga honom till sig hos sine k barn till att studera”.⁶⁶ Det gick att påminna statens mest upptagne man om sina tidigare framförda skriftliga önskemål: ”de 2 gårdarna som jag i all ödmjukhet anhöll hos min a k bror uppå min sons vägnar”.⁶⁷ Brevet kan alltså sannolikt ses som en administrativ handling och en materiell förreteelse som strategiskt förstärkte möjligheterna för EG att lyckas i just sitt änkestånd. En rad familjeangelägenheter som dödsfall och bröllop nämns inte alls i breven. Dessutom kunde hon genom brevens retorik kommunicera och befästa sin änkepersona inför kusinen och indirekt släktkretsen med alla de ideal som tiden krävde.

Den motvilliga hovmästarinnan

I breven finns flera utsagor om kontakter med de kungliga. Vid två tillfällen används en lägesrapport avseende en kunglig kontakt som förstärkande argument i önskemål om hjälp. 1622 lät EG AO förstå att drottningen varit hos henne och hon fått löfte om ett gott besked avseende en förläning, bara hon skickade en supplik till K M:t. Det har hon gjort, och hon ber om bistånd att skynda på det hela.⁶⁸ Ett besök av Gustav II Adolf 1623 innehåller underordnandets retorik, men EG har vågat agera i mötet

med kungen, och det får konsekvenser i nästkommande brev till AO:

före hans majestät skulle resa rätt härom porten så dristade jag mig till ändå det gick med mycken råd [---] det vet gud och bad hans majestät på det ödmjukaste om den socknen och de gårdarna jag här till dags av gunst och nåd haft han så svarade hans majestät mig om han visste jag ville väl låta föda min son upp då icke en resa de orden utan tre eller fyra gånger och bad mig jag skulle ha honom till Uppsala så svarade jag min a k b det jag ville sätta honom till min a k b han ville ha honom hos sina k barn det vore gott svarade hans majestät mig igen.⁶⁹

Sannolikt fungerade denna lägesrapport om det förtroliga samtalet med kungen som ett kraftfullt argument för AO att agera som Klas förmyndare. En samtida beskrivning av kontakt med änkedrottningen, som begärt att få dottern Ebba som hovjungfru, är annorlunda. Den visar förvisso att EG agerat korrekt, däremot andas hennes återgivande av händelsen en viss brist på respekt för överheten:

min Ebba som drottning Kristina så ofta har begärt och gjort mig stor olägenhet och nu sände hon mig bud jag skulle förtöva [vänta, min parentes] med min Ebba [...] dock min a k bror hennes majestät gjorde mig där inte emot med

jag har min dotter gärna av hjärtat kvar hos mig men min onödiga bekostning gör mig ont det nu väl har kunnat varit ogjort.⁷⁰

Sommaren 1634, i samband med sonen Klas peregrination och därmed följande kostnader, blev EG erbjuden att bli hovmästarinna hos den åttaåriga Kristina. I riksrådets protokoll den 8 juli 1634 står att läsa:

Herr Erik Rynning gav tillkänna att han på de gode Herrars befallning hade med Herr Åke Axelsson varit hos Fru Elisabeth på Årsta; och lät hon tacka för god resolution, men menade som honom tyckte, det lönen var något ringa; sade så hon ville försöka på ett halvt år och visste inte, om hon länge kunne bliva där vid [...] eller och att någon annan till Kammarfru förordnas?⁷¹

EG reste till hovet och var i tjänst till 1639. I brev beskriver hon det inte som en stor ära utan som en nödvändig olägenhet:

jag skulle aldrig min h k bror gå här och trampa så mångt tungt fjät uppå min ålderdom om den gälden icke vore jag menade här något förtjäna och lossa min stora skuld.⁷²

Det är tydligt att hovtjänsten förtjänar en närmare studie. Kanske finns det en diskrepans i normen om under-

dånighet här avseende å ena sidan att beskriva den goda relationen till kungen som AO stod nära, och å andra sidan möjligheten att avstå underdånighet gentemot de två drottningarna och hovlivet. Vad som möjligen kan anas i de motsägelsefulla utsagorna om de kungliga är både komplexa hierarkier och strategier. Att placera EG med sina nära band till Oxenstiernorna allra närmast den unga Kristina torde ha varit ett logiskt drag för rikskanslern och hans allierade i riksrådet. Utnämningen och dess konsekvenser knöt indirekt även sonen Klas, i egenskap av en framtida militär och politisk resurs, fastare till Oxenstiernorna. EG fick i gengäld för att hon stod ut med "den leda staden" fördelen av en ytterligare förhöjd hierarkisk position, vilken hon nyttjade i den inlaga till riksrådet som nämns ovan, där barnet Kristinas önskan framhålls som argument för ekonomiskt stöd. När EG vistades på slottet bad hon AO komma till henne istället för tvärtom:

gud give bror ville komma upp till h mst [hennes majestät, min parentes] uti hennes studerkammare så finge jag tala med min h k bror ett ord eller tu och ödmjukeligen själv beda honom.⁷³

Rollerna var, genom placeringen i Kristinas kammare, tillfälligt och stundvis

ombytta. Fabian Persson har i flera publikationer behandlat det tidigmoderna hovet och de fördelar som adelsmän och kvinnor åtnjöt i hovtjänsten, men ännu saknas ett forskningsperspektiv som fokuserar på genus, attityder och hierarkier mellan de högadliga släktnätverken och de kungliga under tidigt 1600-tal.⁷⁴ Att undersöka detta närmare har inte varit möjligt inom ramen för detta arbete, men Elisabets utsagor väcker nyfikenhet.

min länge och mödosame skrifwellse...

Undersökningen av Elisabet Gyllenstiernas brev till Axel Oxenstierna har visat att hon i rollen som änka agerade strategiskt medelst brev för att trygga sitt hushålls framtid. De explicita ärenden hon framförde syftade uteslutande till att upprätthålla hushållets ekonomiska status och skapa möjligheter genom studier, inkomster och kontakter för sonen Klas Bielkenstierna. Brevens funktion är dock bredare än problemlösning. Genom dem kommunicerades den korrekta roll som Elisabet axlade som hushållsledare och den kan antas ha avspeglats på hennes hus och efterkommande inför släktnätverkets ögon och öron. Hon kommunicerade en självbild som låg i linje med hustavlans och änkeståndets normer: eländighet och utsatthet, ödmjukhet, tjänstvillighet och tacksamhet för Axels stöd. Den

underdåniga tonalitet med vilken Elisabet i korrespondensen gestaltade sin änkepersona innehåller dock samtidigt en omsorgsfullt formulerad maktposition. Den kvinna som framträder har kunskap om det rätta handlandet och uttryckssättet. Att fästa önskemål på pränt var effektivt, att skriva väl och egenhändigt visade på kompetens och status och fungerade således sannolikt som en extra katalysator för Axels plikt-känsla. I gengäld kunde Elisabets stöd påräknas, som Oxenstiernornas kvinna hos Kristina.

Elisabets formuleringar och agerande kan sägas knyta an till och bekräfta den bild som forskningen lyft fram av det tidigmoderna änkeståndet: hon agerade med stark medvetenhet om sin situation, inom normernas ramverk. Då Elisabet Gyllenstiernas (och andra adelskvinnors) brev till just Axel Oxenstierna inte tidigare detaljstuderats innebär det att personhistorisk information och information om genusrelaterade strategier i relation till landets sannolikt mäktigaste man kan tillfogas forskningen.

Jag menar att det är fruktbart att anlägga ett perspektiv på det tidiga 1600-talets brevskrivande som ser att handlingen att skriva skapar betydelse bortom det rent textuella innehållet. Större studier, likt de som publicerats i den anglosaxiska forskningen av exempelvis James Daybell, har potential att öppna nya vyer mot kvinnoroller

och relationer. Samtidigt kan individer framträda och speglas mot större sammanhang, trots materialets förment formelartade språkliga karaktär. Ett kort exempel kan ges avslutningsvis: I arbetet med Elisabets brev, vilket i skrivande stund pågår och fördjupas, har brev från hennes syster Elsa Gyllenstierna och hennes svägerska Ingeborg Klasdotter Bielkenstierna till Axel Oxenstierna konsulterats. Här finns påtagliga skillnader som ger möjlighet till bredd och djup i studier av änkors kommunikation, och möjlighet att nå det individuella i det formelartade; att kalla Elisabets brev formelartade är dessutom bara delvis korrekt och gör henne inte full rättvisa som skribent. Brevens innehåll följer den konventionella strukturen och tematiskt är innehållet kanske förutsägbart men hennes språk är mycket varierat och rikt. Här finns alltså potential för vidare studier. Det tidiga 1600-talets brev kan således tryggt införas under

begreppen ego-dokument och *life writing* och genom intertextuella perspektiv kan en lång rad kvinnor som är gömda i Riksarkivet tillföras den diskussion om religiositet, utbildning och andra aspekter av kvinnolivet som Agneta Horn, Märta Berendes och Beata Rosenhane fått stå som enskilda fyrbåkar för.

I december 1623 skrev Elisabet Gyllenstierna till Axel Oxenstierna från Årsta: ingen har jag arma människa som de fattiga barnens försvarare.⁷⁵ Efter studien av hennes brev vill jag påstå att det var precis det hon själv var, barnens och hushållets försvarare, kompetent och med framgång. Elisabet avled 1646, 65 år gammal. Hon är begravd invid sin make Hans Klasson Bielkenstierna i Österhaninge kyrka.

Denna text har genomgått vetenskaplig granskning av externa bedömare enligt modellen double-blind peer review.

Noter

- 1 Läsningen av Elisabet Gyllenstiernas brev utgör en del av det tvärvetenskapliga projektet ”Årsta i Österhaninge – herrgårdshistoria och rörlig adelskultur 1550–1703” vilket drivs av förf. som är fil. dr i arkeologi. Projektet är finansierat av Brandförsäkringsverkets stiftelse för bebyggelsehistorisk forskning, Berit Wallenbergs stiftelse och Magnus Bergwalls stiftelse. Artikeltexten är en omarbetad seminarieuppsats i historia – stort tack Margaretha Nordquist, Stockholms universitet, för gott handledarskap i arbetet.
- 2 ”Dän wällbårne härre här axell åxenstierna rixsens kanslär frihärre till kýmeta härre till fihållm och tydön min k h bror dāta bref systerlien och kärlien”. Angiven mottagare på brev från Elisabet Gyllenstierna (EG) till Axel Oxenstierna (AO), utan datum men sannolikt sent 1621, Volym E569, Oxenstiernska samlingen, Axel Oxenstierna af Södermöre (Oxenst. saml.), Riksarkivet (RA). Citat ur breven har genomgående moderniserats avseende stavning för en förenklad läsning, men bibehåller originalets ordföljd. Punkt har satts efter citaten. Det gäller såväl de moderniserade blockcitaten i brödtexten som de med originalstavning i noterna.
- 3 Axel Oxenstiernas bevarade korrespondens är mycket omfattande och har delvis publicerats i trettiofyra volymer inkommande och utgående brev till olika furstar, statsmän, militära befälhavare och köpmän. En översikt av publiceringsarbetet finns i *Rikskanslern Axel Oxenstiernas skrifter och brevväxling*, Första avdelningen, Sextonde bandet, Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien i samarbete med Riksarkivet, 2009, s. 7. De brev som publicerats är således i det närmaste uteslutande till och från män, med undantag av korrespondens med ett fåtal kvinnor ur europeiska furstehus. I Riksarkivet, Oxenstiernska samlingen, Axel Oxenstierna af Södermöre, finns dock även korrespondens med hans hustru Anna Bååt, Elisabet Gyllenstierna och flera andra flera kvinnor ur det högadliga släktnätverket. Kvinnornas brev kan belysa både deras tillvaro och roller liksom kanslern och släktingens roll ur deras perspektiv.
- 4 Se t ex Marie-Louise Rodén, *Drottning Kristina. En biografi*, Stockholm 2008, s. 62–63.
- 5 För en diskussion om elitors brev som brygga mellan det individuella och det generella, se Brita Planck & Marie Steinrud, ”Eliters privata brev som mikrohistorisk källa”, *Historisk tidskrift* 2017, 137:3, s. 463–474.
- 6 Svante Norrhem, *Kvinnor vid maktens sida 1632–1772*, Lund 2007, s. 59; Kekke Stadin *Stånd och genus i stormaktstidens Sverige*, Lund 2004, s. 92–93.
- 7 Stadin 2004, s. 90.
- 8 Jan Samuelsson, ”En god och förnuftig matmoder. Adelskvinnor under stormaktstidens vältid” i Eva Österberg (red.), *Jämmerdal och fröjdesal. Kvinnor i stormaktstidens Sverige*, Stockholm 1997, s. 297; Gunnar Wetterberg, *Kanslern. Axel Oxenstierna i sin tid*, Stockholm 2002, s. 994; Anu Lahtinen, *Anpassning, förhandling, motstånd. Kvinnliga aktörer i släkten Fleming 1470–1620*, Stockholm 2009, s. 62–63.
- 9 Lahtinen 2009, s. 15, 66, 96.
- 10 Norrhem 2007, s. 104–105.
- 11 Johanna Thorelli, *De tjänstvilliga vännernas samhälle. Abraham Brahe och den svenska eliten 1590–1630*, Göteborg 2023, s. 24–25.
- 12 Svante Norrhem, ”Normbryterska eller ansvarstagande hustru? i Börje Harnesk (red.), *Maktens skiftande skepnader. Studier i makt, legitimitet och inflytande i det tidigmoderna Sverige*, Umeå 2003, s. 141–156. Se även Norrhem 2007, s. 37; Lahtinen 2009, s. 25–31.
- 13 Barbro Bergner, ”Dygden som levnadskonst. Kvinnliga dygdeideal under stormaktstiden” i Eva Österberg (red.), *Jämmerdal och fröjdesal. Kvinnor i stormaktstidens Sverige*, Stockholm 1997, s. 123–124; Stadin 2004, s. 30, 166.
- 14 Ellen Fries, *Teckningar ur svenska adelns familjelif i gamla tider 1–2*, Stockholm 1895, s. 42; Wetterberg 2002, s. 90.
- 15 Fries 1895, s. 37–59.
- 16 Abraham Brahe, urn:sbl:18038, *Svenskt biografiskt lexikon* (art av B. Boëthius.), hämtad 4 april; Hans Klasson Bielkenstierna, urn:sbl:18193, *Svenskt biografiskt lexikon* (art av G. Jacobson.), hämtad 10 december 2022.

- 17 Gustaf Elgenstierna, *Den introducerade svenska adelns ättartaflor. Med tillägg och rättelser*, Stockholm 1925–1936, s. 371.
- 18 Lars Ericsson et al (red.), *Svenska slagfält*, Stockholm 2003, s. 112.
- 19 Anna Röst, "House to house: fragmentation and deceptive memory-making at an Early Modern Swedish Country House" i Anna Sörman, Astrid A. Noterman & Markus Fjellström (red.), *Broken bodies, places and objects: new perspectives on fragmentation in archaeology*, London 2024; Gunnar Redelius, *Årsta i Österhaninge*, Haninge 1992, s. 21–24.
- 20 Lahtinen 2009, s. 26–28.
- 21 Thorelli 2023, s. 30–35, 79–87.
- 22 T. ex. EG till AO, 28 augusti 1642, Volym E569, Oxenst. saml., RA.
- 23 Stina Hansson, *Svensk brevskrivning. Teori och tillämpning*, Göteborg 1988, s. 15.
- 24 Bland svenska översiktsverk och specialstudier som behandlar kvinnligt brevskrivande, dagböcker och självbiografiska texter under tidigmodern tid finns: Eva Haettner et al (red.), *Kvinnors självbiografier och dagböcker i Sverige 1650–1989. En bibliografi*, Lund 1991; Elisabeth Møller Jensen et al (red.), *Nordisk kvinnolitteraturhistoria Band I, I Guds namn, 1000–1800*, Höganäs 1993; Christina Sjöblad, *Min vandring dag för dag. Kvinnors dagböcker från 1700-talet*, Stockholm 1997; Marie Löwendahl, *Min allrabästa och ömmaste vän! Kvinnors brevskrivning under svenskt 1700-tal*, Göteborg/Stockholm 2007; Eva Haettner Aurelius et al (red.), *Women's Language. An Analysis of Style and Expression in Letters before 1800*, Lund 2012; Planck & Steinrud 2017.
- 25 Se t. ex. Valborg Lindgärde om Märta Berendes: "Som en ensam fogel på taket". Om en bönbok från 1600-talet" i Lars Elleström et al (red.), *I diktens spegel. Nitton essäer tillägnade Bernt Olsson*, Lund 1994; Om Berendes, och Beata Rosenhane, se även "Nu skal ock Herren uptaga mig. Två självbiografiska texter från 1600-talet" och Eva Haettner Aurelius om Agneta Horn, "Inför faderns lag", båda i Eva Haettner et al. (red.), *Kvinnors självbiografier och dagböcker i Sverige 1650–1989. En bibliografi*, Lund 1991.
- 26 Lahtinen 2009; Norrhem 2007.
- 27 Se dock exemplet Jaroslav Dumanowski et al (red.), *Anna Vasas brev till familjen Gyllenstierna 1591–1612. Listy Anny Wazówny*, Krakow 2002.
- 28 Löwendahl 2007, s. 27
- 29 Lahtinen 2009, s. 36.
- 30 För exempel på nya perspektiv inom forskning om brev, se t. ex. James Daybell, *The Material Letter in Early Modern England. Manuscript Letters and the Culture and Practices of Letter-Writing*, UK 2012 & James Daybell & Andrew Gordon (red.), *Women and Epistolary Agency in Early Modern Culture 1450–1690*, London 2016. För definitioner av "ego-dokument" och "life writing", se Gijsbert Rutten & Marike J. van der Wal, *Touching the past: Studies in the historical sociolinguistics of ego-documents*, Amsterdam 2013, s. 1 & Barbara Caine, *Biography and History*, 2nd edition, London 2019, s. 66.
- 31 Handlingsteorins grund formulerades 1972 av Pierre Bourdieu i *Esquisse d'une théorie de la pratique*, översatt som *Outline of a Theory of Practice* Cambridge 1977.
- 32 Haettner et al 1991, s. 18. Löwendahl 2007, s. 27.
- 33 Planck & Steinsrud 2017, s. 471.
- 34 Bevarandegrad genom arkivpraktik är en uppenbar källkritisk faktor. Kan Elisabet Gyllenstierna ha skrivit fler brev, som inte sparats eller förkommit under de sekler som gått? Det är givetvis omöjligt att säkert veta. En faktor som kan tala för att en majoritet av breven bevarats är att brev som sänts under de år Axel Oxenstierna vistades i Preussen (1626–1636) har förts till Sverige och bevarats i det Oxenstienska arkivet. Att skriva utan hjälp av sekreterare kan sannolikt antas vara ett val snarare än en fråga om tillgång. En svägerska till Elisabet, Ingeborg Klasdotter Bielkenstierna, sände ett sekreterarskrivet ber daterat på Årsta under samma period som Elisabet vistades där.

- 35 EG till AO, utan datum, sannolikt 1621, Volym E569, Oxenst. saml., RA. "Wällbårne härre här axell äxenstierna h k bror iagh önsker honom mädh sin k hwsfrw min h k s och dhers käre barn af gwdh dän alldre högste myken lyke och långwarigh begärligh wällmågen till lif och siell och taker min k h bror så ödmiwkelien och kärlien för all broderligh kärligh benäienhet och så mycket gåt som min k h bror migh alltidh gjort och bewist hafwer och isynerhet imin store bedröfwellse dät iagh alldrigh förgäta skall".
- 36 EG till AO, 8 januari 1634, Volym E569, Oxenst. saml., RA. "och ber min h k bror så ödmiwkelien och kärlien at han wille [på mine sigh sit faderlige lyfte och komme min sän ihogh, min parentes]".
- 37 EG till AO, 2 juli 1623, Volym E569, Oxenst. saml., RA. "min a k b iagh later honom så kärlig förnime at [hans kånigh maiestet war här, min parentes]".
- 38 Det brev som avviker avseende önskemål är daterat 23 maj 1641 och innehåller endast en (lång) förhoppning om AO:s tillfrisknande, skriven sedan EG fått veta att han är sjuk.
- 39 Fyra brev är odaterade men utifrån innehållet går det att sluta sig till vilket år de skrivits. De innehåller hänvisningar till kända händelser och placerar dem t ex "i fjol" och "för tjuogett år sedan".
- 40 EG till AO, utan datum men sannolikt sent 1621, Volym E569, Oxenst. saml., RA. "gwdh wet så gärna iagh hade taltt mädh min k h bror om min lille sän och ällest mer om mine älländie saker".
- 41 EG till AO, 2 juli 1623, Volym E569, Oxenst. saml., RA. "iagh ber honom så mycket kärlien llate min lille sän ware sigh befallet och betäncke hans beäste".
- 42 Informator (EG: "presäfteor").
- 43 Blockhus: befästningsverk, sannolikt vid Dalarö, se Niklas Eriksson, *Stormaktskärgård*, Lund 2022, s. 86 för en beskrivning av hur en tredjedel av allmogen på Södertörn kallades ut för att sätta upp en skans mot ett förmodat anfall av Sigismunds polska flotta. EG kom-
- menterar i brevet pingsten 1623: "iagh siter här före en öpen strandh och så mycket näre siön gudh wer hwart wt iagh skall taga wäien gudh förbarne sigh öfwer oss sin älländige barn".
- 44 EG till AO, utan datum men sannolikt sent 1621, respektive pingstdagen 1623, Volym E569, Oxenst. saml., RA. "för gwswll och skrifwe dän länsmanen en liten sedell till så mycket han må höra iagh då må ha nägen som llater sig wårda om mig och mine faderllöse och mit älländige hws".
- 45 Gabriel Oxenstierna Gustafsson, urn:sbl:7932, *Svenskt biografiskt lexikon* (art av Robert Sandberg), hämtad 23 december 2022.
- 46 Erik Brunnius till Axel Oxenstierna, Volym E574, Oxenst. saml., RA; Klas Bielkenstierna till Axel Oxenstierna, Volym E569, Oxenst. saml., RA. Översättning från latinet av B. Rud Hall i "Brunnius till Oxenstierna om Claes Bielkenstierna" i *Adelsöners fostran*, Pedagogiska källskrifter II, Stockholm 1936, s. 20.
- 47 EG till AO, 8 januari 1634, Volym E569, Oxenst. saml., RA.
- 48 Wetterberg 2002, s. 94.
- 49 Fabian Persson, "Dog utlefwad kammarfröken. Det svenska hovfruntimret under stormaktstiden" i Eva Österberg (red.), *Jämmerdal och fröjdesal. Kvinnor i stormaktstidens Sverige*, Stockholm 1997, s. 323.
- 50 *Svenska riksrådets protokoll III*, 1634, Stockholm: Kongl. Riks-archivet, 1885, s. 241. "Blef bevilljet Hoffmesterinnan Fru Elisabet Gyllenstierna 500 Rdr till att lossa sin son uthur Franckrijket med, effter H. M:t unge Drottningen äthskillige gongor Regeringen der om tilltalt hafver".
- 51 EG till AO, 9 oktober 1635, Volym E569, Oxenst. saml., RA. "wet nw för dän skjäll ingen anon wt wägh wtan måte iall ödmiwkhet falla mädh böner till min a k bror och ödmiwkelien och kärlien beda honom han wille hafwa tällemoth mädh migh iagh will gärna betalla allenast iagh finge först betalla däm som iagh har taget päningar af wpå inträs dät stiger något högt och gwdh wällsine min a k bror till ewigh tidh som inthe har begärt inträs af migh".

- 52 EG till AO, 22 mars 1643, Volym E569, Oxenst. saml., RA. ”gwd wet dät är en hop min däters äger dhe sällt och köpt hafwer dät fins wäll hwrw högt dät liger före och min däters gårdar wpå båda sidor han har dän leda mäniskan sat rå och rö som han sielff har wellet [...] min a k h bror ödmiwkelien däterlien och tienstlien ber iagh min a k bror som min k h far wille llata ransaka här om och min däter hiellpa til sin rät äfter iagh då icke måte haft dän lykan och bekomedh rät wpå dän odygdige mäniskan”.
- 53 Klas Hansson Bielkenstierna, urn:nsbl:18195, *Svenskt biografiskt lexikon* (art av G. Jacobson.), hämtad 10 december 2022.
- 54 EG till AO, december 1623, Volym E569, Oxenst. saml., RA. ”ödmiwk tienstwilligh och taksam syster som iagh wäll plligh är och af hierta ware skall så llänge dät arme och bedröfwede lifwedh warer”.
- 55 EG till AO, 1 juli 1641, Volym E569, Oxenst. saml., RA. ”dät iagh alldrigh kan förtiena wtan iagh både will och skall ialle mine dager finas min a k b en ödmiwk tienstwilligh och taksam däter”.
- 56 EG till AO, pingstdagen 1623, Volym E569, Oxenst. saml., RA. ”gudh bätre migh iagh wet fülle min a k bror har nw anat bekymmer än med mine älländige saker”.
- 57 Svenska akademiens ordbok (SAOB) *en-sörjande*, Lund 1922.
- 58 EG till AO, 3 april 1625, Volym E569, Oxenst. saml., RA. ”betäncker en änckes lläienhet och bedröfwelige till stånd”.
- 59 EG till AO, 15 december 1623, Volym E569, Oxenst. saml., RA. ”gudh wet däne wården går migh så twngt och alldelles emot både mädh gos och anat här gnafwer hwar till sigh mädh rät och orät och ingen har iagh arme människa som dhe fatige barnens förswarer”. Ordet ”gnava” enligt SAOB bygdemålsfärgat ”gnaga” sannolikt i betydelsen här ”verka tårande på någon/förminsande av någons tillgångar”.
- 60 EG till AO, 22 mars 1643, Volym E569, Oxenst. saml., RA. ”gwdh strafwe dän llveda mäniskan så han har förträtat migh imin ensörienhet”.
- 61 EG till AO, pingstdagen 1623, Volym E569, Oxenst. saml., RA. ”iagh gör då well så mykret migh är mäniskeliget och möielliet hiellper däm sām wte liga [...] fatighdomen så stor hos dām dhe finge ingen sådhen ifioll så iagh måste hålla dām måste parten mädh brödh där wt he så framt dhe stakarna skolle kwna härda wt”.
- 62 EG till AO, 9 maj 1625, Volym E569, Oxenst. saml., RA. ”min a k bror hwadh anllangar om dät mäter ion skall hafwe för min Kllases och presäterens kást will iagh fülle sielff beställa om iagh kan inte bekymra min a k b där om”.
- 63 Daybell 2012, s. 27, 86–87.
- 64 Exempel på källtexter som beskriver det myckna kringresande som adliga män och kvinnor, både tillsammans och var för sig företog är *Abraham Brabes Tidebok*, Stockholm 1920 och *Johan Rosenhanes dagbok*. Utgiven genom Arne Jansson, Kungl. Samfundet för utgivandet av skrifter rörande Skandinavians historia. Handlingar del 18, Stockholm 1995.
- 65 EG till AO, odaterat, sannolikt sent 1621, Volym E569, Oxenst. saml., RA. ”iagh skwlle gärna sielff ha draget in på en time håller håller twå och talt mädh min h k bror och sielff kärlien bedet honom män iagh har haft så ont imine ögon iagh tör inthe wti wädret och så är och så ont före iagh drister migh icke wt för än dät kan kome lite mera snö”.
- 66 EG till AO, 15 december 1623, Volym E569, Oxenst. saml., RA. ”gudh wällsine min k bror till ewightid som isin kärilige skrifwellse llåfwade migh isomars wille tage honom till sigh hos sine k barn till at stwdera”.
- 67 EG till AO, 13 mars 1641, Volym E569, Oxenst. saml., RA. ”dhe 2 gårderna som iagh iall ödhmiwkhet an höll hos min a k bror wpå min såns wängna”.
- 68 EG till AO, odaterat, sannolikt 1622, Volym E569, Oxenst. saml., RA.

- 69 EG till AO, 14 juli 1623, Volym E569, Oxenst. saml., RA. "för hans maiestät skwlle resa rät här om porten så drista iagh migh till ändågh dat geck mädh myken råd[h] [---] dat wet gudh och badh hans maiestät på dädh ödmiukelies-te om dän soknen och dhe gårderna iagh här till dagx af gwnt och nåde haft han så sware hans maiestät migh om han wiste iagh wille wäll late föda min sän åp då icke en resa dhe ordhen wtan tri håller fyra gånger och badh mig iagh skwlle ha honom till åpsalla så swara iagh min a k b dat iagh wille säta honom till min a k b han wille ha honom hos sine k barn dat wore gät sware hans mt migh igän".
- 70 EG till AO, 9 maj 1625, Volym E569, Oxenst. saml., RA. Drottningen har tidigare begärt Ebba till hovet, men nu ska hon vänta ("förtöfwa"), och EG har redan lagt ut stora pengar på Ebbas utrustning för hovlivet. "min ebba som dränigh kirstina så åfta har begärt och giort migh stor olläienhet och nw sände hon migh bwdh iagh skwlle förtöfwa mäd min ebba [...] dågh min a k bror hänes maiestät gjorde migh där inte emot mäd iagh har min dater gärna af hierta kwar hos migh män min onödige bekästningh gör migh ont dat nw wäll har kwne warit ogjort".
- 71 *Svenska riksrådets protokoll* III, 1634, Stockholm: Kongl. Riks-archivet, 1885, s. 146. "Her Erich Ryning gaf tillkänna att han på the gode Herrers befallning hade med Her Åke Axelsson varit hooss Fru Elisabeth på Åhrstad; och lät hon tacka för good resolution, men mente som honom tyckte, dedh lönen var nogot ringa; sade så hon ville försökjat på ett halft år och viste inthed, om hon länge kunne blifva där vid [...] eller och att nogon annan till Cammarfru förordnes?".
- 72 EG till AO, odaterat, sannolikt 1636, Volym E569, Oxenst. saml., RA. "iagh skwlle alldrigh min h k bror gå här och trampa så mångt twngt fiät wpå min ållerdom om dhe gällan icke wore iagh mente här någet förtiena och llåsa min store skwll".
- 73 EG till AO, odaterat, sannolikt 1636, Volym E569, Oxenst. saml., RA. "gwd gifwe bror wille komme åp till h mst wti hänes stwdere ckamer så finge iagh talle mäd min h k bror et ordh håller tw och ödmiwkeliens sielff beda honom".
- 74 Persson 1997; Fabian Persson, *Servants of Fortune. The Swedish court between 1598 and 1721*, Lund 1999; Fabian Persson, *Women at the Early Modern Swedish Court*, Amsterdam 2021.
- 75 EG till AO, 15 december 1623, Volym E569, Oxenst. saml., RA. "ingen har iagh arme människa som dhe fatige barnens förwarer".

Johan Hiärne

Karolinen som kom för sent till kriget och kärleken

Stefan Östergren

aptenen Johan Hiärne fick ett ovanligt livsöde. Han tillhörde den sista generationen officerare som fostrats i Karl XII:s krigsmakt, men han fick aldrig gå ut i strid. Han tillbad under sjutton år en dam, som han aldrig kunde äkta. Tack vare att han lämnat efter sig en självutlämnande levnadsskildring, kan vi efter mer än trehundra år lära känna hans liv och tankar ganska väl.

Johan Hiärne föddes den 28 september 1696 som son till den mångsidige läkaren, mineralogen, naturforskaren och skalden Urban Hiärne (1641–1724)¹ och dennes andra hustru, friherrinnan Catharina Elisabet Bergenhielm (1672–1702). Urban Hiärne var gift tre gånger och fick i sina äktenskap 26 barn, av vilka sju flickor och nio gossar nådde vuxen ålder; Johan var hans förstfödde son. Modern, Catharina Bergenhielm, dog i barnsäng, när sonen var inte fullt sex år gammal. Efter ett halvår gifte fadern om sig med Elisabet Cederström

(1677–1759), änka efter en hovpredikant och kyrkoherde i Hedemora. Hon fick nu ansvar för det stora hushållet och de hemmavarande barnen från makens tidigare äktenskap, samtidigt som hon gav liv åt ytterligare nio barn. Johan Hiärne tycks ha varit tillgiven sin styvmor: han besökte henne ofta på landet.

Johan Hiärnes beskrivning av sitt liv

Johan Hiärnes levnadsjournal finns nu i Vitterhetsakademiens handskriftssamling, förvarad i Antikvarisk-topografiska arkivet hos Riksantikvarieämbetet. Självkallar Hiärne den *Vie de Jean Hiärne* ("Johan Hiärnes liv"). Den är inbunden i ett enkelt skinnband, troligen äldre och använt tidigare; att inlagan ej fyllt ut bandet, tyder härpå.² Journalen, som är skriven på franska, består av fyra delar (*livres*) och är påbörjad i Paris 1720.³ Den första delen innehåller Hiärnes minnen till och med 1719. De tre senare delarna, för åren 1720–1723, 1724–1729

samt 1730 till och med september 1735, är ofta skrivna i nära anslutning till de skildrade tilldragelserna. Hiärne berättar då om händelserna dag för dag, men vissa partier är uppenbarligen skrivna månader efteråt.⁴ Stort utrymme får hans resor i den nederländska republiken, England och Frankrike och där efter i Balticum och Sankt Petersburg. Bandet innehåller därtill flera dikter av Hiärne, astrologiska schemata och genealogiska redogörelser, delvis med skickligt gjorda teckningar.

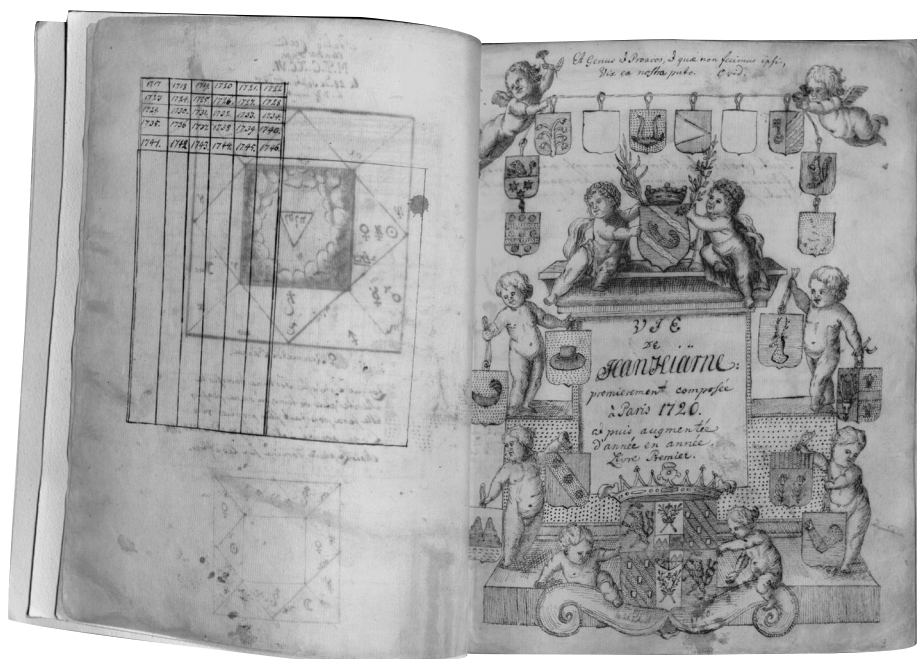
Genom hela journalen går som dominerande tema hans olyckliga kärlek till en ung adelsdam, Charlotte Elisabet Blixenstierna. Han hade mött den 15-åriga bruden på hennes bröllop den 24 juni 1718 och förälskat sig i henne.⁵ Det var givetvis en kärlek utan allt hopp. Det insåg den nästan 22 år gamle Johan Hiärne, vid denna tid volontär vid Livgardet. Charlotte Blixenstiernas nyblivne make, Sven Cederström⁶, var dessutom halvbror till Hiärnes styvmor Elisabet Cederström, vilket gjorde Hiärnes förälskelse ännu omöjligare.

Handskriften har inte rönt särdeles stor uppmärksamhet. Den förste som gjorde den känd var arkeologen Ture J:son Arne, som i en essä "Johan Hiärne och moskoviterna" 1917 skildrade Hiärnes resor.⁷ Det dröjde sedan länge innan Johan Hiärnes namn nämndes av forskare. 1951 kom emellertid en avhandling av Sven Rydberg, *Svenska studieresor*

till England under frihetstiden, vilken bland annat sysselsätter sig med Hiärnes vistelse i England. Senare har Hiärnes beskrivning av Ryssland fångat ett visst intresse: den har uppmärksammats av Elisabeth Löfstrand, "Några vittnesmål från skilda tider om svenskarnas syn på ryssarnas ikoner", och den har dessutom publicerats på ryska. Slutligen har Margareta och Hans Östman tagit med levnadsbeskrivningen i en omfattande förteckning över svenska skriftställares bruk av franska språket.⁸

Man kan fråga sig, varför den unge mannen skrev journalen på franska. Det var ovanligt vid denna tid, även om det förekom att svenskar författade kortare texter på detta tungomål.⁹ Johan Hiärne började skriva i Paris, där han ägnade tiden åt "exercitier"¹⁰ och studier i olika ämnen. Att fortsätta att öva sig i språket bör ha fallit sig naturligt. Därmed var också formen för de senare delarna av skildringen given.

Vad drev Johan Hiärne att teckna ned sina minnen? I inledningen till första delen slår han an en ödmjuk ton. Han har (1720, vid 24 års ålder) ännu inte fått något tillfälle att utmärka sig genom snille eller mod. Skulle ödet också i framtiden vägra honom detta, ber han läsaren inte tro att han skrivit sin journal för att föreviga ett eftermäle, som hellre borde begravas med honom. Men när han nu är på resa i främmande länder, har han velat skriva ned sina upplevelser

Titelsidan i Johan Hiärnes levnadsjournal, Vie de Jean Hiärne, daterad Paris 1720. Hiärnes teckning visar bland annat vapenbilder för Hiärneättens mytiska anfäder. Överst, hållet av två putti, Urban Hiärnes vapen, underst vapnet för friherrliga ätten Bergenhielm, som Johan Hiärnes mor tillhörde. Högst upp står ett citat ur Ovidius Metamorfoser, XIII:140-141 (svensk översättning av Harry Armini, 1969): "Ty våra anor, vår börd, allt det, som ej själva vi vunnit, kallar jag knappast för vårt." Till vänster astrologiska anteckningar av Hiärne, där bläcket även trängt genom från bladets framsida.

för att själv kunna återuppleva dem, när han en gång kan läsa sina anteckningar i hemmets bekvämlighet.

Emellertid finns det också ett annat skäl, Hiärnes bördsstolthet. De första fyra sidorna i första delen är en ganska omständlig skildring av ättens anor, vilka Hiärne enligt den felaktiga släkttraditionen vill föra tillbaka till den svensk-norska medeltida släkten Hiärne.¹¹ Genom en "oerhörd" orättvisa hade

ättan förlorat sina rättigheter, men när Urban Hiärne adlades 1689, betydde det att hans urgamla adelskap förnyades. Hiärne vill nu vidarebefordra de kunskaper om sina förfäder som han inhämtat av sin fader och sina farbröder. På olika ställen i levnadsskildringen återkommer han sedan med rättelser och tillägg. Hans upptagenhet av släktens förmenta urgamla anor visar sig också i genealogiska tabeller och anteckningar. Hiärne

har alltså skrivit ned sin släktkrönika, säger han, för att hans unga bröder och de andra familjemedlemmarna, som inte har den ringaste kunskap om den, en dag skall läsa den (och därmed ta del av hans levnadsskildring).

Ännu en avsikt med journalen, en avsikt som blir allt mer uppenbar ju mer tiden går, är att delge omvärlden Hiärnes hopplösa kärlek. När han i september 1728 ännu en gång har avvisats av Charlotte Blixenstierna, skriver han en nära fyra sidor lång, idealiserande men nyanserad skildring av sin dyrkade anförvant och fyrabarnsmor för att förklara sin trofasta kärlek för läsaren (och även för sig själv). Han skildrar sedan hennes skönhet i detalj, varpå han övergår till de himmelska dygder som dväljes i hennes dödliga lekamen.¹² I inledningen till fjärde delen återkommer han till detta motiv. Han säger sig ha varit nära att bränna upp de redan skrivna bladen, men han har ändrat sig enbart för att föreviga minnet av den ädlaste och olyckligaste kärlek, som eftervärlden förtjänar att höra och gripas av.

Levnadsskildringen innehåller astrologiska tecken från och med år 1720. Hiärne har för vart nytt år tecknat det astrologiska tecknet för den himlakropp som skulle ”regera” under året. Han var viss om att de sju ”planeternas”¹³ ställningar på stjärnhimmelen bestämde människors läggning. Hans tro på de himmelska konstellationernas betydelse

rymde likväl inte någon fatalism: stjärnhimlen bestämde allenast begären, men över dessa kan människan med Guds hjälp höja sig. Hiärne har också författat dikter med karakteristiker av de sju ”stjärnorna”, egentligen karakteristiker av de antika gudar efter vilka himlakropparna var uppkallade. I det inledande poemet skriver han om människan till exempel: ”Men den, som til sin Gud med all förtröstan skriдер, / Oroas aldrig hur ock Himlen sig omwrider.”¹⁴

Ungdomen, det norska fälttåget 1718, gardestjänst 1719

I ett långt parti av den första delen redovisar Johan Hiärne sitt eget liv till och med 1719, alltså till dess att han kom till Paris. Den unge Hiärne undervisades i hemmet av informatorer.¹⁵ Han studerade flera språk, däribland latin och franska. Han torde också ha lärt sig engelska och tyska, språk som fadern behärskade. Efter att, med hans egna ord, ha gjort ansenliga framsteg i vittra ämnen¹⁶ inskrevs han 1712, sexton år gammal, vid Uppsala universitet. Tre år senare examinerades han av professor skytteanus Johan Upmarck¹⁷, som haft uppsikt över hans studier. Examen var, som brukligt för adelsynglingar, en privatexamen utan disputation.¹⁸

Johan Hiärne hade uppenbart en omfattande bildning, inte ovanlig bland den karolinska tidens officerare i början av 1700-talet.¹⁹ Hans beläsen-

het i inte minst de romerska klassikerna visas i levnadsjournalen, där han briljerar med citat från Ovidius, Tacitus, Propertius och Tibellus, de flesta anspelade på hans olyckliga passion för Charlotte Blixenstierna. Med största sannolikhet har han studerat dessa författare redan i faderns bibliotek. Denne är även känd som diktare, tecknare och målare i yngre dagar, och flera av hans söner hade fått diktargåvan i arv.²⁰ Det gäller också Johan Hiärne, som därtill hade något av faderns artistiska begåvning: titelsidorna i levnadsjournalen har han prytt med tecknade ornament i barockstil.

Sedan Johan Hiärne lämnat universitetet, blev valet av levnadsbana angeläget. Urban Hiärne såg helst att sonen ägnade sig åt bergsvetenskapen och lät skriva in honom som auskultant i Bergskollegium redan innan han avslutat sina studier i Uppsala. Johan Hiärnes håg stod dock till soldatyrket, något som han påstår sig ha åträtt sedan barnaåren. Faderns auktoritet segrade emellertid tills vidare, och 1716 begav sig Johan Hiärne till Sala silvergruva för att studera metallhantering. Samma år inlämnade 20-åringen till kollegiet en utförlig och noggrann relation om silversmältningen vid hyttorna i trakten omkring Sala.²¹ Efter sommaren fortsattes de metallurgiska studierna i Falun, där han råkade ut för ett ras i koppargruvan, vilket tvang honom att tillbringa ett dygn i

gruvan; det hade kunnat döda honom.²² Hiärne fortsatte därefter sin praktik i Stockholm till september 1717, då han sattes att lära sig järnhantering i trakten av Gävle och även fick föra protokoll i bergsrätten i Hudiksvall.²³ Vid denna tid mötte Johan Hiärne chefen för Jämtlands dragonregemente,²⁴ som erbjöd honom en fänrikstjänst; antagligen hade Hiärne själv frågat härom. Urban Hjärne, som var mycket belåten med sonens metallurgiska framsteg, ville alls inte låna sitt öra åt erbjudandet. Johan Hiärne begav sig då till Stockholm, där han lyckades få fadern att ge sin tillåtelse. Han antogs som volontär vid Livgardet i väntan på att småningom bli officer: ”det var vår oöverbärlige Suveräns vilja, att man – även om man var adelsman – skulle avancera genom graderna som vilken soldat som helst”.²⁵ Det var under denna tid, sommaren 1718, som den nästan 22-åriga gardesvolontären bevisade Sven Cederströms och Charlotte Blixenstiernas bröllop och blev förälskad i bruden.

I september fick Livgardet order att bryta upp från Stockholm för att delta i Karl XII:s sista fälttåg, anfallet mot Norge. Hiärne, utnämnd till fänrik under marschen, var hänförd: han önskade vinna ära genom att lära sig krigskonsten under den ryktbare Karl XII, men han hoppades också att strapatserna skulle befria honom från svärmeriet för Charlotte.

Inför avfärden till Norge hade Urban Hiärne förmanat sonen att ständigt tänka på hedern och att inte önska annat än att dö redbar, eftersom en hedersam död är krigets enda belöning. Hellre ville fadern se honom lemlästad än att han utförde den minsta låga handling.²⁶ Dessa förmaningar förde Johan Hiärne in i levnadsjournalen, när han 1720 i Paris blickade tillbaka. Hedern inbegrep icke blott plikten att skicka sig redbart och manligen i striden och gentemot kamrater och överordnade, ytterst konungen, vilket Urban Hiärne avsåg, utan också att skapa och vidmakthålla respekt för den egna personen inför andra.²⁷

Under fälttåget var officerare och soldater förlagda i det fria eller någon gång i urusla hyddor av furu- eller gran-grenar. Kosten var dålig. ”Det anstår inte svenskar att beständigt uthärda ett sådant fälttåg.” Från Fredriksten kommanderades Hiärne till Strömstad för att hämta proviant. På återvägen fick han veta, att Karl XII fallit. Hiärne sörjde uppriktigt kungen: en avskvärd hand hade skickat en kula ”genom vår ööverträffade Monarks helgade huvud i löpgraven. På så sätt slutade denne ojämförlige furste sitt ärorika liv”.²⁸

Under den oordnade och vedervärdiga reträtten från Norge blev Johan Hiärne allvarligt sjuk. Han fick ta in i några dåliga och dyra rum hos borgmästaren i Skara.²⁹ Han miste, skriver

han, förmågan att tala och röra sig. Provinsialläkaren förlorade hoppet att kunna bota honom och överlämnade honom till präster, men deras pladder blott plögade honom. Man förberedde redan begravningen, då Hiärne hämtade sig efter tjugo timmars näsblödning och kunde lämna Skara i släde. I början av februari 1719 var han åter hos familjen i Stockholm.³⁰

Johan Hiärnes tankar gick ständigt till den ”grymma” Charlotte. Hans anhöriga försökte förgäves ordna ett gott parti för honom, men han vågade inte avslöja sin stora lidelse för någon. Han återgick i tjänst, och under juli och augusti 1719 deltog han i Livgardets patruller mot ett befarat ryskt angrepp på Stockholm. Den så kallade stockholmsarmén lyckades icke förmå ”dessa mordbrännare” att möta de svenska trupperna. Livgardet marscherade fram och åter utan att kunna uträtta något: ryssarna vek oftast undan.³¹ När den engelska flottan ankrade vid Dalarö, upphörde angreppet, men de två följande åren drabbades kusten från Gävle till Umeå.³²

För att komma över sin lidelse för Charlotte tänkte sig Hiärne att göra en resa till ”de främsta hoven i Europa” – avståndet och tiden skulle bota honom. Beslutet gillades säkerligen av hans ovetande fader, som ju i sin ungdom hade fått göra en liknande *grand tour* till bland annat London och Paris och nu bekostade sonens resa.

Den västeuropeiska bildningsresan

Johan Hiärne lämnade Stockholm den 26 september³³ 1719, två dagar före sin 23-årsdag. Färden gick över Eksjö och Karlshamn till Travemünde, dit han och det övriga sällskapet kom den 6 november nya stilen (26 oktober gamla stilen). Hiärne reste vidare genom Nordtyskland till de fria Nederländerna, dit han kom den 19 november. Uppehållet i Amsterdam och dess omgivning kom att vara mycket längre än han tänkt sig: han hade gjort slut på sina pengar, och hans brev till fadern blev uppslappade.³⁴ Småningom fick han dock medel från Sverige, och den 18 april 1720 kunde han lämna Amsterdam för att över Haag och Leiden komma till Rotterdam. I båda dessa städer stannade Hiärne några dagar, men den 1 maj lämnade han den nederländska republiken för att segla till London, dit han kom den 4 maj nya stilen, det vill säga den 23 april enligt gamla stilen, som tillämpades i Storbritannien. Därifrån gjorde han utflykter, bland annat till Oxford. Hans vistelse i England varade inte fullt två månader, till den 25 juni, en ganska kort tid.

Resan gick därefter från Dover över Engelska kanalen till Frankrike, som uppenbarligen var huvudmålet. Till Paris kom han den 2 juli (nya stilen) 1720 efter en ritt i långsam takt från Calais. Större delen av tiden i Frankrike, nästan ett år, tillbragte han i Paris. Han besåg natur-

ligtvis även Paris omgivning, däribland Versailles, Chantilly och Saint Denis.

I viss mån ändrar levnadsbeskrivningen prägel under denna nästan två år långa resa. Som nämnts började Hiärne skriva sin beskrivning 1720 i Paris. Även om den tidigare skildringen säkerligen också stöder sig på anteckningar av något slag, har slutet av den första och hela andra delen karaktär av dagbok, förd mycket nära de skildrade händelserna. Den följer mönstret från de resejournaler som svenska adelsynglingar alltsedan 1600-talet skrivit under sina peregrinationer, det vill säga bildningsresor. Hiärnes huvudmål, Holland, England och Frankrike samt Italien, stämmer överens med de flesta av de adliga peregrinationerna.³⁵

I tidens resejournaler finner man gärna generaliserande karakteristiker av de nationaliteter som resenären möter. Den unge Johan Hiärne följer detta mönster. Hans teckning av nationalegenskaper är knappast originell utan liknar andra reseskildringar.³⁶ Med all sannolikhet hade Hiärne förberett sin europeiska resa genom bokstudier. Han hade exempelvis läst John Barclays *Euphormionis Lusinini sive Ioannis Barclaii Satyricon*, till vars fjärde del brukar räknas *Icon animorum* (1614).³⁷ Den handlar bland annat om nationalkaraktärer, och där finns omdömen om tyskar, nederländera, engelsmän och fransmän samt ryssar, snarlika dem i Hiärnes journal, men

också andra tryckta verk kan ha kommit i fråga. Hiärne såg på det främmande genom litterära glasögon som färgade hans omdömen.

Journalen är mestadels tämligen stereotyp: Hiärne anger noggrant reseavstånden mellan de olika orter som han besökte, och han redogör för märkligare palats och kyrkor, politiska och militära förhållanden, näringar och ekonomi. Däremot är det påfallande hur litet han närmare redogör för de människor som han färdas med eller möter – de blir blott namn, om de över huvud nämns.

Även om Johan Hiärnes *grand tour* i mycket påminner om de adliga peregrinationerna, skiljer sig hans bakgrund från de unga män som avslutade sin utbildning på detta vis. Hiärne var redan officer med militär erfarenhet, om än liten. Självklart övervakades han inte av någon preceptor eller informator. Likväl är det tydligt att han utnyttjade möjligheten att inhämta nya kunskaper, ehuru han är mycket tyst därom och endast berättar att hans tid i Paris var noggrant delad mellan det nyttiga och det nöjsamma, mellan exercitier och umgänge. Och senare nämner Hiärne en enda gång, att han ägnade sig åt sådana kroppsövningar som anstår en ung adelsman, eftersom man finner de bästa lärarna i Paris, och att han umgicks med adelsmän och lärda utan att se till utgifterna.³⁸

Johan Hiärne var en ambitiös resenär, som – liksom fadern³⁹ – gärna såg tea-

terföreläringar. Redan i Lübeck såg han en opera, i Amsterdam besökte han teatern, och i Leiden såg han en fransk opera samt en fransk och en holländsk komedi.⁴⁰ Den unge adelsmannens övermod tog sig vid ett tillfälle uttryck i att han och en greve Sperling klädde sig som sjömän och ställde sig invid borgmästardöttrarnas platser på teatern i Amsterdam för att driva med de holländska källborgarna, vilka – säger han – blev ursinniga.⁴¹

I London var utbudet stort: det gavs en ypperlig italiensk opera och därtill engelska, franska och italienska komedier.⁴² I Paris tycks han ha haft en fast plats på *hôtel des comédiens*, det vill säga *Comédie Française*; där upplevde han den berömde skådespelaren Michel Baron.⁴³ Tyvärr antecknade inte Hiärne något närmare om de skådespel han upplevde; här som ofta är han mycket mer lapidarisk än Urban Hiärne i dennes fragmentariska minnesanteckningar.

Till bildningsresan hörde även andra slags kulturella upplevelser. Bland dem var kuriosakabinett, ett slags föregångare till museer, där besökarna kunde förundras över världens mångfald i allehanda ting. I Amsterdam besökte Johan Hiärne till exempel Frederik Ruyschs berömda anatomiska kabinett, som bland annat bjöd åskådarna på foster och dödfödda, som balsamerats, klätts och konstfullt arrangerats så att de syntes levande, en makaber *ars moriendi*.⁴⁴ Under ett

kortare besök i Haarlem – dit Hiärne reste på en hästdragen kanalbåt – besåg han sidenhandlaren Levinus Vincents palatslika *wunderkammer*, ett av de största kuriosakabinetterna i Holland.⁴⁵

I London uppsökte Hiärne Royal Society och blev, såsom Urban Hiärnes son, hjärtligt mottagen av bland andra Isac Newton, ”en mycket spirituell och lärd herre”. Han fick se biblioteket och samlingarna. Han omtalar även biskopen i London, John Robinson, en ”förtrogen vän” till Urban Hiärne.⁴⁶

I beskrivningen av England skildrar Hiärne den manstarka och välövade hären som fruktansvärd för vekliga motståndare men lätt att besegra för en nation, van vid strapatser (läs den svenska!). Han finner både goda och dåliga national-egenskaper: engelsmännen är skickliga i vetenskaper, handel och manufakturer, men de är också föga pålitliga, äregiriga och högragna, det sista beroende på att de sätter sin nation över alla andra. Hiärne hade aldrig sett ett så stort överflöd av sköna kvinnor som i England, vilkas behag han beskriver entusiastiskt; dock finner han att de äkta männen lämnar sina hustrur alltför stor frihet men att de lyckligtvis också är mer fördragsamma än andra. De tre konungarikenas inbördes ovänskap hindrar Storbritannien att bruka hela sin styrka. Irländarna nämner Hiärne knappt, men han konstaterar att trots att skottarna är stoltare och tappare än engelsmännen, vågar de inte resa

sig mot engelsmännens övermodiga styrelse, sedan upprorsledarna straffats hårt efter det senaste nederlaget.⁴⁷

Fransmännen fann den svenske resenären vara artiga, storslagna, livliga och förekommande; andra folk som bemödade sig om att härma dem, blev blott en usel avbild av en fullkomlig förlaga. Över huvud flödar superlativen, även om Hiärne också kan finna ytlighet och lättsinne i nationalkaraktären. Han följer här – liksom i sina tidigare karakteristiker av nationalegenskaper – de gängse schablonerna, även när han framhåller den franska tapperheten. Storsvenskheten får dock sitt, då han påstår att fransmännens ömtåliga konstitution gör dem oskickliga för fältlivets mödor i motsats till svenskarna, som har både mod och kraft. Kvinnorna vid det franska hovet finner Hiärne så hårt sminkade, att deras anleten förefaller gipsade och deras kinder scharlakansfärgade. Hans omdömen gäller över huvud de övre samhällsskikten. De andra är smutsiga och snuskiga men nöjda och käcka, skriver han.⁴⁸

Paris var fullt av förströelser: skratt, skämt och nöjen finns i överflöd, medan leda och ledsamhet är okända ting. Trots detta påstår Hiärne, att hans kärlek till Charlotte bragte honom i djupaste förtvivlan. Han tycks emellertid ha hämtat sig, när han den 25 augusti 1720 från sin vanliga plats på ”komediateatern” fick syn på en skönhet, Marie-Louise de

Caumont, för vilken han strax förklarade sin stormande kärlek, ”vilket icke föregade henne”. Mot moderns vilja umgicks Hiärne flitigt med henne. Hon blev emellertid sjuk och gick bort den 29 mars 1721, vilket ”frammanade det djupa ärr” som Charlotte gjort i hans själ.⁴⁹ Marie-Louise de Caumont tycks ha gjort ett djupt intryck på Hiärne. Å andra sidan kan han inte gärna ha haft för avsikt att binda sig i Frankrike, då han tänkte fortsätta sin *grand tour* till Italien. Den sköna damen ansträngde sig dessutom att omvända honom till katolicismen, vilket den patriotiske fänriken stod emot.

I december 1720 var Hiärne i Saint Denis utanför Paris tillsammans med lord Duffus⁵⁰, då han hörde en annan lord påstå att engelsmän vore tapprare än svenskar. För att visa engelsmannen motsatsen mötte Hiärne lorden med värjan i hand och kastade omkull honom med ett hugg. Engelsmannens skada läktes sedermera, försäkrar Hiärne.⁵¹ Så hade Johan Hiärne försvarat Sveriges heder gentemot en utländsk belackare. Åran var en sak ej blott för den enskilde adelsmannen utan inbegrep även något större som nationen.

Under vistelsen i den franska huvudstaden hade Hiärne som svensk adelsman tillträde till hovet; bland annat ingick han i det svenska sändebudet greve Carl Gustaf Bielkes (1683–1754) följe vid audienser. Hans deltagande kostade

honom ansevärliga summor för kläder i hans färger, hyra av lakejer och en ståtligare kaross än vanligt med mera. Stolt antecknar han även att han ofta var hos den unge Ludvig XV, regenten hertig Filip av Orléans och några prinsar av blodet.⁵²

Det är påfallande att Johan Hiärne inte sökte sig till den franska armén såsom hans färdkamrater gjorde.⁵³ Han ger inte någon förklaring; möjligen har Urban Hiärne haft sitt ord med i laget.

Johan Hiärne hade tänkt fortsätta sin resa till Italien men blev hindrad av att alla svenska officerare beordrades återvända hem för ett fälttåg mot ”moskoviten” i början av sommaren 1721.⁵⁴ Den 10 maj 1721 började Hiärne återresan till Stockholm.

Hemkomst och ny resa

Efter nära två års bortovaro från Sverige debarkerade Johan Hiärne i Malmö den 19 augusti (gamla stilen) 1721. Den politiska konjunkturen hade då förändrats: underhandlingarna mellan Sverige och Ryssland i Nystad hade inletts, och någon vecka efter det att Johan Hiärne beträtt svensk jord, den 30 augusti, slöts freden. Det var en stor missräkning för honom. Han hade därmed förlorat allt hopp att kunna tjäna sitt fosterland, och ärans port var måhända sluten för evigt. Hans studier, hans resor, hans ansträngningar hade förbrukats till ingen nytta, skriver han.⁵⁵

Hiärne anlände till Stockholm den 7 september och återupptog tjänsten som fänrik vid Livgardet, där han möttes av en ny motgång. Efter fredsslutet måste den stora karolinska armén reduceras, för Livgardets del från 24 kompanier till 18. Samtidigt återkom mängder av officerare från krigsfångenskapen i Ryssland, och de skulle återfå sina tjänster. Lönestaterna var inte anpassade för ett sådant läge, utan man fick tillgripa nödlösningar. Hälften av Livgardets löjtnanter och alla fänrikar fick underofficerslöner och transporterades till kompanier med vakanta underofficersbeställningar. Hiärne fick sergeants lön.⁵⁶ För honom var förändringen en stor besvikelse, något som kommer till uttryck i journalen: under den tappre Karl XII hade ödet högeligen gynnat officerarna, nu visade det sig som dödsfiende, när det berövade dem både krigaräran och lönen.⁵⁷

Johan Hiärnes ställning förändrades även på ett annat sätt. I mars 1724 avled Urban Hiärne och begrovs i Bromma kyrka. Johan Hiärne blev därmed ättens huvudman och fick säte på Riddarhuset, men han tycks ha varit likgiltig för det politiska spelet där.⁵⁸

I Stockholm undgick inte den olyckligt förälskade Hiärne att umgås med Charlotte Blixenstierna. Slutligen kunde han inte längre behärska sig, utan i april 1724 yppade han sin sex år gamla lidelse för henne. Hon bad honom då att undvika henne. Det förmådde han inte

utan fortsatte att uppvakta henne till dess att hon hösten 1724 befallde honom att lämna henne i fred.⁵⁹

Charlottes svar på Johan Hiärnes kärleksförklaring bragte honom i djupaste förtvivlan: han ville genom döden befrias från sina plågor för alltid. Han gav sig därför in i blodiga strider, som gjorde hans systrar ängsliga.⁶⁰ Han syftar förmodligen på dueller; i journalen har han antecknat ett tiotal kamper, där han själv eller någon kamrat var utmanaren. Det vill dock synas, som om hans motiv inte enbart hade varit dödslängtan. Johan Hiärnes umgänge utanför släkten dominerades av adliga officerskamrater. I denna krets var den personliga äran mycket viktig. För en skymf, verklig eller inbillad, var man beredd att sätta livet på spel – hedern var mer värd. Att visa sig feg var den största skammen. Särskilt för officerare, övade i vapnens bruk, var dueller medlet att försvara äran adelsmän emellan. Att dueller var förbjudna betydde mindre än försvaret av hedern.⁶¹

Johan Hiärne var intet undantag. I de flesta fall nämner han inte orsaken till tvekampen, däremot antecknar han stolt var gång han besegrade sin kombattant. I ett fall blev en gardeskamrat kränkt över att Hiärne befordrats före honom. Hiärne besegrade den andre. Svartsjuka kunde även leda till att man ansåg sig skymfad av sin rival. Sålunda provocerades en kornett att gripa till värjan därför att Hiärne kurtiserade en fröken,

som utmanaren ”ömt” tillbad.⁶² Märkligast är en duell i Stockholm med en av hans bästa vänner, greve Johan Gabriel Douglas⁶³, som slutade med att de båda svor att aldrig någonsin kämpa mot varandra.⁶⁴

Efter Charlotte Blixenstiernas besked till Hiärne att undvika henne sökte han permission från Livgardet för att resa till Livland.⁶⁵ I november 1724 gick han ombord på en gammal preussisk galliot. Efter en stormig och farofylld färd, tre veckor lång, nådde skeppet den ostpreussiska hamnstaden Pillau⁶⁶; då var det också slut med fartyget som slogs sönder av isen. Hiärne påstår sig under seglatsen ha hoppats på att uppslukas av böljorna ”vilket var det verkliga skälet till att jag företog denna resa, ty jag avskydde livet och betraktade döden som den enda förlossningen från min smärta.”⁶⁷

Hiärne fortsatte till Königsberg. Det berömda universitetet hade då en nedgångstid. Det undveks av studenterna, eftersom de fruktade att tvångsenrolleras i den preussiska armén. Fastän riket levde i djupaste fred, värderades inte desto mindre militära färdigheter mer än kunskaper, skriver Hiärne. Han är över huvud taget mycket negativ mot den enväldige preussiske monarken Fredrik Vilhelm I.⁶⁸

Efter uppehållet i Königsberg återupptogs färden, nu genom det litauiska landskapet Samogitien (under polska kronan) till Mitau, hertigdömet Kur-

lands huvudstad, där Peter den stores brorsdotter Anna Ivanovna⁶⁹ residerade. Tydligt har Hiärne – trots sin längtan efter ensamheten – föreställts för henne, eftersom han fann henne munter och belevad.

Sedan Hiärne besökt Mitau, begav han sig in i Lettland till Riga, som kapitulat för ryssarna redan 1710; efter 1721 års fred lydde alla de tidigare svenska besittningarna i Balticum under Ryssland. Hiärne stannade där några dagar för att sedan rida till godset Kaltenbrunn eller Nödingshoff, också i Lettland, som ägdes av hans svåger överste Georg Reinhold Palmstruch.⁷⁰

Under en nattlig ritt på väg till Riga i januari 1725 hörde Johan Hiärne ett fasansväckande skri i den vidsträckta skogen; dittills hade han drivit gäck med tron på spöken men blev nu övertygad om att de fanns.⁷¹ Över huvud var Hiärne då och senare inte främmande för det övernaturliga vilket också var närvarande hos Urban Hiärne.⁷² Denne var en ivrig försvarare av den schweiziske läkaren Theophrastus Paracelsus (död 1541), som utvecklat en mystisk naturfilosofi. Bland Urban Hiärnes närmaste tycks ”den oförliknelige” Paracelsus skrifter ha skattats högt, även av Johan Hiärne. Paracelsus lärde bland annat att människan hade en lekamlig del och en andlig och att den senare kunde verka i drömmen. I någon av sina skrifter hade Paracelsus anvisat ett sätt att i sömnen få

kunskap om vad man ville veta. Hiärne prövade det men fick ej tydligt svar på frågan när han skulle få äga sitt hjärtas härskarinna. Han hade då sett sig omgiven av cirklar med magiska gestalter. Charlotte hade samma natt, efter vad hon tydligt berättade för Hiärne, drömt att en gumma försäkrat henne att hon skulle gifta sig med mannen som bevisat henne sin trohet.⁷³ Vid några andra tillfällen mötte Hiärne i djup sömn en liten vördnadsbjudande gubbe (*"un assez petit mais venerable vieillard"*), som på tyska uppmanade honom att blint underkasta sig den gudomliga försynen, vilken velat tygla hans passioner. Den Evige skulle leda honom till ett lyckligt slut. När den tjänstaktige gubben (*"L'officieux vieillard Alemand"*) återkom något över ett år senare, 1730, mumlade han om något som borde göras den 7 april, varpå morgonstjärnan skulle stiga upp och en ung man i gråa kläder göra hans lycka. Hiärne tvivlade på gubbens profetia och såg den som ett bländspel av världssjälén.⁷⁴ De ockulta makterna levde ett friskt liv hos Johan Hiärne, men han kunde ta emot dem med en viss skepsis.

Småningom bestämde sig Hiärne för att besöka S:t Petersburg för att, som han skriver⁷⁵, inte bli folkskygg men också för att skaffa sig närmare kunskaper om Rysslands styrka och svagheter. Den 10 februari 1726 lämnade han Kaltenbrunn och kom på hart när ofarbara

vintervägar till det förhärjade Dorpat och därefter till Narva, där han i journalen påminde sig den vittfrejdade svenska segern den 20 november 1700. I en betraktelse över Livland beklagar han, att stora delar av landet är ödelagda efter kriget och pesten. Livland kallas nämligen Sveriges kornbod och är outhärligt för Sverige men tillhör ryssarna, tills det behagar den Allsmäktige att "återställa oss i vår förra glans och ära".⁷⁶

Den 18 februari 1726 kom Johan Hiärne till S:t Petersburg. Han berättar mycket utförligt om den nya ryska huvudstaden, en stor och praktfull stad som vuxit snabbt sedan grundläggningen 1703. De offentliga och enskilda palatsen var imponerande men hastverk: byggnadsstenen motstod inte vattnet som gärna svämmade över gatorna vid höststormarna. Många hus stod bara halvfärdiga och skulle näppeligen fullbordas. Den kejsarliga begravningskyrkan – ännu ofärdig – var skön i Hiärnes ögon, men det mesta av den övriga arkitekturen fann han smaklöst. Han nämner även att mängder av kalmucker och tartarer arbetade i staden under eländiga omständigheter, men han förefaller omedveten om de mellan två och tre tusen svenska krigsfångar som hade verkat där och av vilka bara hälften överlevde.⁷⁷

Under sin vistelse i den nya ryska huvudstaden umgicks Johan Hiärne med de svenska sändebud som fanns där; han namnger den extraordinarie

ambassadören Josias Cederhielm och envoyén Herman Cedercreutz.⁷⁸ Han uppvaktade också Karl XII:s systerson Karl Fredrik, hertig av Holstein, som inbjöd honom till sin taffel. Hertigen hade pretentioner på den svenska tronen men hade efter Ulrika Eleonoras tronbestigning lämnat Sverige och 1725 förmälts med tsar Peters dotter Anna Petrovna. Hiärne fann Karl Fredrik maklig och föga skarpsinnig.⁷⁹

Som bördsmedveten adelsman är Johan Hiärne full av förakt för de styrande. Furst Mensjikov, Rysslands verkliga härskare 1725–1727 och sannolikt Katarina I:s älskare, var från början en ”eländig pastejbagare, son till en stalldräng”; han var därtill en tölpig analfabet. Kejsarinnan hade förut varit ”en fattig och föraktlig tjänarinna”. Tillsammans utgjorde de båda, med Hiärnes ironiska ord, ”ett i sanning lysande par, värdigt att härskas över ryssarna”.⁸⁰ Den ende som Hiärne fann verkligt duglig var den tyskbördige vicekanslern baron Andrej Osterman.

Hiärne hade också en mycket låg uppfattning om ”moskoviterna” i allmänhet. I Ryssland uppehöll han sig bara ungefär en månad och då i S:t Petersburg. Han säger sig ha försökt att lära känna ryssarnas egenskaper, men var samtidigt ”lycklig nog” att inte komma i närmare beröring med vanligt folk. Hiärnes teckning av nationalegenskaperna har därför grundats på litteratur, däribland Barclays *Icon animorum*⁸¹, och antagligen

även utsagor av de svenska diplomaterna i S:t Petersburg.

Johan Hiärnes karakteristik stämmer överens med den vanliga svenska bilden. Ryssarna var hemfallna åt dryckenskap, rofferi och tjuvnad, och de var – bland mycket annat uselt – egennyttiga, svekfulla, skurkaktiga, baksluga och våldsamma. Kvinnorna var i sin ungdom vackra och älskvärda men fula och feta från tjugufemårsåldern; de drack som svampar och hade tvivelaktig kyskhets. Ryssarna bekänner sig till den grekiska läran men har mycket ringa kunskap om ”det eviga väsendet”, och deras gudstjänst består blott i ritualer. Orsaken till okunskapen är prästernas och munkarnas obildning.

Hiärne ringaktar ryssarna som soldater. Den ryska hären var talrik men till stor del dåligt underhållen och uselt beväpnad. Om ryssen tvingas att bära vapen, dödar han hellre sig själv än stupar på ”ärans fält”. Den barbariska krigstukten kan likväl förmå honom att utträtta stora ting, om än ”skräckfylld och skälvande”. Arméns och flottans manskap var till större delen undermåligt. Officerarna var med några undantag ovärdiga tölpar. Trots sitt förakt måste han tillstå, att Ryssland är en fruktansvärd granne. De ryska soldaterna var utomordentligt tåliga och försvarade sig tappert. Under skickliga officerare skulle armén kunna utträtta oerhörda ting och få de säkraste troner att ge vika. Något förvånande

Titelsidan till del 2 i Johan Hiärnes levnadsjournal, daterad den 5 november 1720. I språkbandet under den lilla genigestalten i en vagn dragen av två örnar står det på franska: "Jag triumferar över Ödet, Tiden och Döden."

avslutar han beskrivningen av ryssarna med att varna för att bemöta nationen med obetänksamt förakt eller förlamande skräck. Hiärne ger här uttryck för den motsägelsefulla syn på det ryska riket som var vanlig i Sverige: å ena sidan var Ryssland svagt och söndrat, å den andra mäktigt och hotande.⁸²

Friheten, enväldet och krigar- kungen

Som en samvetsgrann student antecknade Hiärne under sina resor allt vad han lärde sig om de främmande ländernas styrelseskick, vare sig det gällde staters

eller städers författningar. Den nederländska republiken prisade han för "den dyrbara och ovärderliga friheten". Den hade lockat en stor mängd människor till republiken, människor som sökte en tillflykt från fattigdom, krig eller trosförföljelse. Han beskrev statskicket noggrant. Generalstaterna, det vill säga de sju fria provinsernas ombud, företrädde under sina möten den suveräna republiken men var själva icke suveräna utan helt bundna av sina mandat från provinserna. Viktiga beslut måste vara enhälliga, men i övrigt fällde majoriteten utslaget. Statsrådet verkställde besluten

med hjälp av några gemensamma institutioner. ”Alla dessa herrar lever ytterst medelmåttigt och utan stora utgifter.” Provinserna åter var självstyrande i egna angelägenheter.⁸³ Hiärnes uppskattning av den nederländska republiken eller förbundsstaten är påtaglig.

I motsats till de fria Nederländerna var det brittiska statsskicket mer likt det svenska som höll på att ta form efter Karl XII:s krig. Hiärne redogör för den inskränkta brittiska monarkin, där kungen inte kunde stifta lag eller pålägga skatter utan parlamentets samtycke, men å andra sidan måste parlamentet ha kungens bifall till detta. Engelsmännens frihet värderade Hiärne: ”Ingenting kan vara ljuvare eller mer överensstämmande med naturen än Friheten, liksom omvänt ingenting är skadligare eller mer vanärande än Träldomen: alla varelser fruktar den och Skaparen själv straffar hårt anstiftarna.” Den enväldige fursten pålägger outhärdliga skatter, börjar onödiga krig, gör rätt och rättvisa till tomma ord och trampar religionen under fötterna.⁸⁴

Denna hållning gjorde Hiärne starkt kritisk mot det franska statsskicket där allt berodde av suveränens vilja, nyck och behag. Ingen kristen konung kunde styra så despotiskt som den franske, med undantag för tsaren i Moskva, skriver han.⁸⁵ Under Hiärnes vistelse i Frankrike innehade regenten Filip av Orléans enväldsmakten som förmyndare för den

minderårige Ludvig XV. Hiärne noterade i journalen, att regenten, ”denne högfärdige och egennyttige furste”, förvisat parlamentet i Paris, den förnämsta av de höga domstolarna⁸⁶, till en landsortsstad, då det försökte hävda Ludvig XIV:s testamente för att ändra den katastrofala ekonomiska politiken.⁸⁷ En våldsam inflation hade i början av 1720-talet blivit den fruktansvärda följden av ett försök att sanera statsskulden. En skotsk finansman i regentens tjänst, John Law, bar skulden för detta.⁸⁸ Hiärne såg den kraftiga försämringen av penningvärdet som ett uttryck för regentens girighet.⁸⁹

Under hemresan fortsatte Hiärne att framhäva enväldets skadliga verkningar. Antwerpen i spanska Nederländerna hade förlorat det mesta av sin fordom stora handel till följd av Spaniens absolutistiska statsskick, och i Danmark tog han intryck av adelns missnöje med Fredrik IV: adelsmännen trängade efter frihet men vågade inte visa det.⁹⁰

Den moskovitiska självhärskaren framstod för Hiärne som sinnebild- en av absolut makt, vilken till och med överträffade sultanens och den persiske kungens despoti. Han härskade oinskränkt över sina undersåtars liv och egendom. Å andra sidan fann Hiärne det grymma enväldet i Ryssland nödvändigt. Om tsaren visade mildhet och gav frihet, skulle det störta hans stat över ända, eftersom undersåtarna inte kunde styras med annat än hårdhet.⁹¹

Johan Hiärnes lovprisningar av den politiska friheten återspeglar den allmänna reaktionen mot det karolinska enväldet, vilken stadfästes i 1719 och 1720 års regeringsformer. Under sin vistelse i England 1720 kommenterade han det karolinska enväldet sålunda: "Vi ser fortfarande de blodbesudlade spåren därav [enväldet] i vårt härjade fosterland, och Gud give att det icke må återkomma en dag. Lyckliga engelsmän, som hela tiden bevarat sin Frihet okränk."⁹² I detta synes Johan Hiärne ha följt sin far Urban Hiärne, som skall ha varit delaktig i arbetet på den nya regeringsformen.⁹³

Samtidigt var Johan Hiärne full av beundran för Karl XII:s gestalt, det karolinska enväldets personifikation. När han vid dödsbudet 1718 tänkte på "vår högsträdande Monarks död" i löpgraven framför Fredrikstens fästning, blödde hans hjärta: "Rättfärdige Gud! Var det nödvändigt, att denne store furste, en prydnad och heder för konungar, skulle ljuta sitt dyra blod på murarna till ett uselt fäste, det blod som du bevarat som din ögonsten mitt under mängder av blodiga drabbningar [...]"⁹⁴ Efter denna utgjutelse nyanserar sig Johan Hiärne något. Han menar, att om Karl XII varit lika försiktig och måttfull som han var tapper, hade han överglänst antikens största erövrare, men kungen lät sig alltför mycket behärskas av de lidelser som utmärkte hans stjärnbild.⁹⁵

I Hiärnes betraktelser över den store konungens död och arméns "fega" reträtt från Norge finns också, som nämnt, en stor besvikelse över att de yngre officerarnas karriärmöjligheter stäcktes genom freden.

Inom armén var den döde konungen en beundrad gestalt. Han hade själv medvetet i egen person delat arméns mödor och stundtals gått i främsta ledet vid anfall. Därmed bevarade han och höjde stridsmoralen. Karl XII behöll sin personliga auktoritet även i motgångarnas tid, under fälttågen i Norge 1716 och 1718.⁹⁶

Johan Hiärne har alltså inte ett ont ord om Karl XII men fördömer enväldet. Det är för honom, som om enväldshärskaren vore en helt annan människa än hjälten. Denna dubbla uppfattning var inte ovanlig i Sverige: å ena sidan förkastelsen av det tidigare statsskicket, sporrade av krigströttheten, å den andra kungens höga moral och ryktbara krigarbragder.⁹⁷ Hiärne förefaller inte vara medveten om motsägelsen. När Karl XII:s syster prinsessan Ulrika Eleonora i januari 1719 valts till drottning, uteslöts "för evigt enväldet från fäderneslandet såsom högst fördärligt och avskyvärt".⁹⁸

Fastän Hiärne sympatiserade med det nya statsskicket, hade han föredragit en inhemsk konung framför den tysk-bördige Fredrik I. Han tycks också ha avskytt dennes erotiska utsvävningar.⁹⁹

Om dessa åsikter var han inte allena: de var allmänt omfattade.¹⁰⁰ Under kungens resa till Hessen mellan juni och november 1731 utövade drottning Ulrika Eleonora regeringen, vilket Hiärne kommenterade sålunda:

Vår älskansvärda Drottning återtog alltifrån den tiden med glädje regeringstyg-larna under allmänt bifall från sitt folk. Jag har alltid tyckt illa om kvinnovälde såsom stridande mot naturlagen eftersom det är skamligt att ställa värjan under spinnrockens regemente, men det är mycket nöjsammare att lyda under en inhemsk Fru än under en främmande furste.¹⁰¹

Åter i Sverige

Johan Hiärnes bortovaro i österled räckte länge, från november 1724 till juni 1726. En stor del av tiden tillbringade han hos sin sväger Georg Reinhold Palmstruch på Kaltenbrunn. Isoleringen där förefaller ha fått honom att ännu mer odla sin förtvivalde lidelse för Charlotte Blixenstierna. Han var inte längre upptagen av att skildra sina resor utan kunde nästan helt ägna sig åt sina känslor. Den tredje delen av levnadsbeskrivningen är – om möjligt – än mera introspektiv än de två föregående.

I sin besvikelse över de uteblivna framgångarna i kärlek och krig anropar Hiärne då och då Gud. Han växlar mellan förtvivlan och hopp men ger även uttryck

för en egocentricitet, som bland annat yttrar sig i många självbetraktelser.¹⁰² Introspektion var också utmärkande för den framväxande pietismen, så till vida att den äkta fromheten förutsatte en oavlätlig självransakan; för pietisterna blev sålunda det egna känslolivet mycket viktigt.¹⁰³ I Johan Hiärnes journal finns ingenting som kunde tyda på att han inträtt i den fromma brödrakretsen¹⁰⁴, men han kan inte ha varit främmande för den, då både hans far och minst två av hans halvbröder, den originelle kammarherren Carl Urban Hiärne (1703–1766) och det versskrivande bergsrådet Erland Fredrik Hiärne (1706–1773)¹⁰⁵, tillhörde denna inomkyrkliga rörelse. Journalen vittnar tydligt om att Hiärne delade pietisternas kritik av världsligt sinnade präster. När flera stora kyrkor brann våren och försommaren 1723, bland dem Strängnäs domkyrka samt Katarina och Jacobs kyrkor i Stockholm, tolkade Hiärne bränderna som ett tecken: ”Det förefaller, som om Himmelen hade förklarat krig mot de tempel, där man utövar avgudadyrkan snarare än den sanna religionen, för att varna oss att slutet närmar sig för det övermodiga Babel och att det inom kort skall krossas under sin egen ruin.”¹⁰⁶ Johan Hiärne sympatiserade med pietisterna, men hans förhållande till Gud var besjälav från frågan varför han inte nått dit han strävat, inte av hans synder.

Hiärne återvände i mars 1726 från S:t Petersburg till ”sin dystra eremitkoja”

hos svågern. Där nådde honom en order att inställa sig vid sitt regemente.¹⁰⁷ Hiärne blev hänförd av att det blivit lovligt för honom att återvända till Stockholm; visserligen fick han inte möta Charlotte men han skulle ändå komma närmare henne.

Genast efter debarkeringen begav han sig till Fredrik I:s pågående generalmönstring i Stockholm med Livgardet.¹⁰⁸ Här fick han höra att Charlotte Blixenstierna låg svårt sjuk på landet¹⁰⁹, utan hopp om tillfrisknande. Yttrandet berövade honom vett och sans: han var nära att svimma, påstår han. Han kunde omöjligt bära tanken att överleva henne. Därtill kunde han – på grund av hennes förbud – inte uppsöka henne för att ta ett sista farväl: ”Jag inväntade blott den sorgliga posten om hennes bortgång för att avsluta mina dagar.”¹¹⁰

Charlotte Blixenstierna hämtade sig efter två månader, vilket fick Johan Hiärne att fråga sig: ”När kommer min pina att belönas?” Sommaren förgick, men i oktober 1726 kunde han – trots sitt tidigare löfte – inte avhålla sig från att besöka henne. Hennes kallsinnighet vid mötet var, säger Hiärne, förbryllande. Därefter undvek hon att vara ensam med honom.¹¹¹

Ett besök hos Hiärnes ”gudinna” Charlotte i augusti 1727 blev förfelat: hon var obönhörlig mot hans vädjan att få träffa henne enstaka gånger.¹¹² Därefter avhöll sig den olycklige beundraren

länge från att visa sig för henne, men han lät miniatyrmålaren Johan Gottfried von Deuschlender¹¹³ i smyg måla hennes porträtt under gudstjänsterna i Jacobs kyrka i Stockholm. Hiärne bevarade det sedan, säger han, som en ovärderlig skatt invid sitt bröst.

Johan Hiärnes tillbedjan av Charlotte fick emellertid ett mellanspel. Han fick höra talas om en förnäm fröken, som avskydde honom, och blev nyfiken. I juli 1727 uppsökte han Beata – mer skriver inte Hiärne, men hennes namn var Beata Ehrenstolpe.¹¹⁴ Han blev strax intagen av den nästan 28-åriga damen. Hon var kvick och intelligent, bildad och vacker, skriver Hiärne. Också hon å sin sida blev förtjust i gardesfänriken. De fortsatte att umgås under sommaren, och småningom gjorde hon antydningar om äktenskap. Nu drog Hiärne öronen åt sig – han kunde inte binda sig vid någon annan än Charlotte. Trots detta tillbragte han julen 1727 på landet, inbjuden av Beata, och han besökte henne även vid flera senare tillfällen på Ängby, sista gången i juli 1731. Det skedde av hövlighet, påstår han.¹¹⁵

Vid ett tillfälle sökte Beata upp Hiärne, när fadern ville tvinga henne till giftermål med en annan: hon ”betryade att döden vore mindre ohygglig än att leva fjärran från mig.” Detta ställde Charlottes adorant inför svåra kval: den ömresidiga vänskapen hindrade honom från att råda henne att gifta sig med en man,

som hon icke älskade, men det var även farligt att avråda henne, ”eftersom jag själv inte kunde uppfylla hennes åstundan och den andra parten hade en aktad ställning.”¹¹⁶ Hiärne dolde sig därefter nästan ett år på olika uppländska gårdar. Trots det lyckades hon skriva till honom och berätta att hon var allvarligt sjuk av sorg över att leva utan honom. Därför hade hon tillsammans med sin kammarjungfru klätt sig i mansdräkt och sökt honom i Södertälje, Norrtälje, Uppsala, Enköping och Västerås.¹¹⁷ Handlingen illustrerar tidens könsroller och konventioner men också Beata Ehrenstolpes självständighet.¹¹⁸

Johan Hiärnes tankar rörde sig mycket om hans felslagna förhoppningar. Utöver Charlottes ovilja att besvara hans dröm om kysk kärlek plågades han av att han inte hade kunnat utmärka sig i fält. Han beslöt att dra sig undan världen och anhöll hos Kungl. Maj:t om tillstånd att resa bort, men hans ansökan fördröjdes medvetet; till och med Charlotte rädde honom att inte ta avsked. Han svarade, att han skulle stanna kvar i gardet, om han finge besöka henne på samma villkor som hennes andra fränder. Då hon lovade detta, överlät han sin tjänst för en tid av fyra år.¹¹⁹

Hiärne fortfor att söka upp Charlotte, ibland med månadslånga uppehåll, ibland oftare. Charlotte å sin sida välkomnade icke uppvaktningen utan begärde att han skulle gifta sig inom ett

år; eljest skulle han aldrig mer få besöka henne. En ingalunda unik episod ger prov på hans egensinne. Hösten 1728 begav han sig till Charlotte trots hennes förbud. Det var oktober, det regnade och blåste, vägarna var nästan ofarbara, hans häst haltade, han föll av och tumlade i dyn, och när han kom fram till Charlottes lantbostad, var hon i kyrkan. De möttes halvvägs, hon i vagn och han våt och smutsig. Hiärne sprang från hästen till vagnens fotsteg, och Charlotte brast i skratt vid åsynen och frågade om han redan vore förlovad. Hiärne försäkrade henne då, att han inte kunde erbjuda någon annan sin kropp, om denna inte också härskade över hans hjärta. Charlotte var obeveklig: hon förvisade honom för all framtid.¹²⁰

Charlotte var likväl inte helt okänslig för sin beundrare. I maj 1729 kallade hon honom till sig. Besöket fick samma utgång som de tidigare sammanträffandena, och hon vägrade sedan att besvara hans brev.¹²¹ Historien fortsatte på samma sätt: än avvisades Hiärne, än greps Charlotte av medömkan. Men hon sökte ändå trösta honom genom att lova, att de efter döden skulle förenas i Bromma kyrka, där griften skulle bli deras äkta bädd.¹²²

Charlotte Blixenstierna fick slutligen Johan Hiärne att lova att lämna Sverige. Han förberedde sin ”landsflykt” genom att komma överens om ackord med en kapten vid Åbo läns infanteriregemen-

te.¹²³ Hiärne hade först tvekat inför bytet. En kaptensbeställning vid ett avlägset indelt finskt förband var närmast en deklassering jämfört med att vara officer vid Konungens livgarde.¹²⁴ Därtill betraktade han Finland som ett ”rätt och nästan barbariskt land”.¹²⁵ Att han antog anbudet, visar hur förtvivlad han fann sin situation.

Före avresan visade Hiärne sin journal för Charlotte. Där har hon antecknat: ”Orubblig och mycket uppriktig.”¹²⁶ När de sedan den 20 oktober 1731 tog avsked av varandra, en åtminstone för honom högst känslös och förvirrad stund, yttrade Charlotte bland annat att hon skänkte honom sin vänskap ”så långt som hedern tillåter mig”¹²⁷. Det får nog sägas sammanfatta hennes känslor inför hans envisa uppvaktnings under mer än sju år.

Hiärnes vanskliga dyrkan av Charlotte Blixenstierna

Johan Hiärne var präglad av det karolinska krigaridealet, men han fick aldrig se sin trängtan tillfredsställd, att vinna ära på slagfältet. Detta är källan till många suckar i levnadsjournalen. Än djupare suckar, ibland tårar, vållar emellertid den hopplösa kärleken till – eller kanske snarare besattheten av – en kvinna, som inte kan, vill eller får besvara hans uppvaktnings.

Redan Ture Arne har betonat att Hiärnes framställning av sin kyska dyr-

kan ligger nära kärleksskildringarna i den höviska, heroiska romanen¹²⁸, en genre som var populär i Frankrike sedan 1600-talet. Det var en litteratur som tecknade kärleken, passionen, som både beklagansvärd och lyckobringande. Den ädla damen hyllas, och hennes dygd och skönhet gör beundraren till hennes slav. I hennes frånvaro grips han av svår smärta, i hennes närvaro är han lyckoslig. Båda utstår många lidanden och prövningar, innan de kan förenas (det sker först mot slutet, men då förlorar handlingen intresse).

Den ädla kärlekens smärta har Johan Hiärne sannolikt mött i de franska romanerna¹²⁹, men man kan också åberopa fadern som förebild; dennes nyckelroman *Stratonice*, som handlar om den unge Urban Hiärnes kärlek till en trettonårig (!) adelsflicka, liknar med sin suckan och klagan sonens utgjutelser. Den yngre Hiärnes kärlekshistoria skiljer sig dock från faderns: dennes varade blott några månader och slutade lyckligt med att han vann flickans gunst, varefter omständigheterna skilde dem.

Kärleken vaknar plötsligt och omedelbart, skrev Johan Hiärne 1720 i Paris, sedan han sommaren 1718 träffat Charlotte Blixenstierna på hennes bröllop. Hon var ”den mest sköna, själfulla och dygdiga dam som någonsin fötts i Sverige”. Mötet var en omvälvande händelse: dessförinnan hade han ansett kärleken vara ovärdig en soldat, men vid en enda

Uppslaget mellan del 2 och 3 i Hiärnes levnadsjournal. Teckningen till böger den 12 maj 1724 illustrerar Hiärnes blandade känslor inför hans dam, solsken till vänster, blixst och åska till höger. Till vänster Charlotte Blixenstiernas autograf den 21 juni 1724. Hennes ord på svenska: "Jag tycker alls inte illa om Er." Inför Hiärnes avresa 1731 skrev hon även i journalen.

blick på den "gudomliga" glömde han både sina föresatser och sig själv. Men mötet var samtidigt, skriver Johan Hiärne, en olycksbådande skickelse: lyckan var en olycka, ty han kunde aldrig hoppas på att vinna den nyvrigda bruden. Han beslöt sig alltså för att vända sin häg till andra skönheter, men hans passion för Charlotte var alltför stark för att släcka lågan.¹³⁰ Den överväldigande plötsliga förälskelsen var ett tema i romanerna, och Johan Hiärnes ord kunde vara tagna från någon sådan.

Urban Hiärne liknar i *Stratonice* sin lidelse vid en sjukdom. Så gör också Johan Hiärne. Han konstaterar att varken bortovaron från Charlotte eller mördorna under det norska fälttåget hade botat honom. Men eftersom han var utan allt hopp att vinna henne, förtärdes han av sitt svärmod. Kärleksbesvären gjorde honom sjuk.

Det var likafullt inte passionen som försvagade honom, även om de litterära schablonerna gärna utmålade den olyckliga kärleken som dödsbringande. Det

var fråga om högst verkliga sjukdomar. När han i slutet av 1718 och början av 1719 legat nära döden i Skara och återhämtat sig så mycket att tankeförmågan kommit tillbaka, påstår han sig ha tänkt oupphörligt på sin ”grymma tillbedda, som hade orsakat” sjukdomen.¹³¹ Det hör till bilden av Hiärnes självupptagenhet, att han talade om sin dams ”grymhet” långt innan hon hade en aning om hans känslor. I en av de dikter som han bifogat levnadsjournalen, ”Oöfverskridelige Reglor”, daterad Bryssel den 18 maj 1721, har hennes ”grymhet” redan blivit en oundviklig del i hans bild av henne:

Charlottas grymma ook måst du til
grafwen draga,
Änskiönt omöijlighet dig will alt hopp
betaga;
Ty din Beständighet [ståndaktighet]
skal aldrig ledsna wid
At tråtza ogunst, qwal, död, lycka, öde,
tid.¹³²

Även långt senare ger Hiärne sin smärtsamma och ständiga passion skulden när han blir sjuk. 1729 föll han åter i djup depression, insjuknade, magrade och förlorade krafterna, blev blek och förvirrad, och från januari 1734 fick han flera blodstörtningar från lungorna: ”Mina själsliga och kroppsliga krafter försvagades mer och mer av min ständiga sorg och mina sjukdomar blev fler [---].”¹³³

Den trohet som Hiärne svurit mot sin otillgängliga gudinna, var givetvis ren. Många gånger betonar han sin dygdiga dyrkan av henne. Vid ett tillfälle, då Charlotte ännu en gång försökte få honom att lova ”att icke hysa kärlek till henne som sin käresta utan som sin fränka och väninna”, gav han löftet mycket gärna, ”då min kärlek hela tiden varit alltför ömtålig, ren och ädel, ja alltför aktyningsfull för att ej sträva efter annat än hennes välvilja och samtidigt alltför högsinnad för att även önska äga henne [---]”.¹³⁴ Det tillhörde också mönstret i tidens kärleksromaner att hjältens eviga trohet skulle vara absolut och utesluta alla sinnliga begär.

I ett annat avseende rättar sig Hiärne däremot inte efter den höviska etiketten: hans kyska kärlek vill bortse från att Charlotte har man och barn. Sven Cederström nämns visserligen vid ett eller kanske två tillfällen, men hans namn förmår Hiärne inte skriva ut.¹³⁵ De fyra barnen omtalas alls icke.

I romanerna skulle kavaljeren uppträda med behärskad resignation inför amorösa motgångar. Men Johan Hiärne mäktade inte alltid styra sina känslor för Charlotte Blixenstierna. Trots att han visste att han inte fick komma till henne utan måste dyrka henne på håll, uppsökte han henne gång på gång. Vid ett besök sensommaren 1727 bad han med tårar i ögonen Charlotte ”att bara tillåta mig att älska henne utan för-

hoppningar och utan att skandalisera någon enda”. Hon avvisade honom ”lika obönhörlig som ett tigerhjärta” och då ”försäkrade jag henne, att den dag skulle komma, då hon skulle göra sig samvete av att ha förvisat sin trognaste vän i världen från sin närhet [---]; och att det i dag var sista gången som jag bönföll om hennes mildhet”. Det var naturligtvis inte sista gången. Vid ett annat tillfälle, i september 1730, yttrade han sig så: ”När jag mötte denna nyckfulla Dam, som [...] lade oändligt mycket större akt på sitt eget bästa än på mitt, vände jag det mot henne med en sådan uppriktighet att hon blev ond, och sedan hon grälat med mig [...] tog hon detta till förvändning att förvisa mig från sin närvaro.”¹³⁶ Romanernas galante hjälte var städse herre över sin motgång, men Johan Hiärne uppfattade Charlottes motstånd på ett annat sätt: ”Jag var mycket uppbragt över skymfen men visste inte om jag skulle besluta mig för att leva eller dö.” Han valde dock att leva – i hopp om att hon skulle ändra sig. Det höviska idealet tillät inte beundraren att under några omständigheter anklaga sin dam.

Denna olycka, att icke vara älskad av den älskade, var ägnad att väcka sentimentala känslor av medlidande. Hiärne appellerar ofta till sådana sinnesstämningar. Man kan exempelvis anföra hans ord i en lång skildring av Charlottes väsen. Den inleds på detta egocentriska vis: ”O! Ni som läser dessa rader, vilka bara

innehåller elände och förtvivlan, beundra och lovorda en oförliknelig trofasthet som till och med övergår mänsklig makt och förmåga, och sky min usla lott, som grymt missunnar mig att någonsin belönas för en så ädel, kysk och varaktig kärlek.”¹³⁷

Den olycklige kavaljerens kärleksförklaringar skulle alltså frammana läsarens medömkan, ja gråt. Hiärne skrev – liksom åtminstone två av sina bröder – dikter, fastän mycket litet av hans poesi är känd i dag. Hans verser måste ha cirkulerat i handskrifter, troligen spridda av honom själv.¹³⁸ Han var också erkänd som poet; Hedvig Charlotta Nordenflycht berömmar honom – långt efter hans död – i sin dikt ”De svenska poeter” 1754. Hon skriver, att Hiärne käckt [skickligt] ”[...] sitt kära blod och kynne / Målat har med skalde-bläck, / Skönhets makt och kärleks välde, / Han så livligt skildrat har”, och han liknas vid Ovidius: ”Med en Naso dig befrynda, / Och vars annars [varandras] klagan hör”.¹³⁹ Jämförelsen med den romerske skalden kan synas överraskande, men fru Nordenflycht syftar på elegierna över sviken eller fåfång kärlek. Det är alltså på Hiärnes klagan över den obesvarade kärleken till Charlotte Blixenstierna som skaldinnan anspelar. Hiärnes olyckliga passion var välkänd för hans omgivning.

Johan Hiärne har troligen ingen svensk föregångare i den utförliga beskrivningen av en långvarig, hopplös

och självömkande förälskelse. Urban Hiärnes självbiografiska kärleksroman kan inte likställas, eftersom den höviska uppvaktningen av Stratonice också har beräknande inslag. Johan Hiärnes utgjutelser minner i sin självbespeglning och sitt känslösvall mer om Goethes *Die Leiden des jungen Werthers*, som publicerades nära fyrtio år efter Hiärnes död och som då lär ha frammanat ymniga täreflöden hos läsarna.

I en av de dikter som Johan Hiärne skrivit i samma band som levnadsjournalen har han tecknat sin egen personlighet.¹⁴⁰ Verserna har han försett med de astrologiska tecknen för Apollo och Mars i konjunktion invid Jupiter. I det 70 rader långa poemet börjar han med att konstatera att "Hans högsta Syfte=mål är wärfwa dygd och heder". I fortsättningen framhäver han sina värdefulla egenskaper såsom frihetsglöd, mod, ödmjukhet, vänfasthet och så vidare, men det ges även plats för några drag, som måhända kan ses som sämre: "Lätt=trogen, slösisk [slösaktig] och nog afwunds siuk [män] om ähra". När han kommer till kvinnorna heter det:

Det täcka kiönet har eij swärt, at honom
twinga,
Men eij til slafwisk dienst ell' nedrigheter
bringa:
En enda Skiönhet doch förmått hans
högmod böija,
At han i hennes ook sig måste låta nöija.

Finland och äktenskap

I november 1731 kom Johan Hiärne till Åbo. Efter att ha uppvakttat militära och civila befattningshavare tog han befälet över Nykyrko kompani av Åbo läns regemente. Fortfarande var spåren efter den stora ofreden påtagliga: Hiärne mötte ett övergivet och ödelagt kaptenboställe, Kainu i Nykyrko socken, ej långt från Nystad. Han fick bo hos kyrkoherden Emanuel Michaelis Brunlöf (1686–1758)¹⁴¹, medan husen iståndsattes och jorden återuppodlades. Hans sysselsättning vid sidan av tjänsten var vitter läsning ("*les belles lettres*") och jakt, men, påstår han, mesta tiden ägnade han åt att framläpa ett håglöst liv i sorg och ensamhet.

I Finland – vars invånare ansågs kunniga i trolldom¹⁴² – hade Hiärne några märkliga upplevelser. Vid midnatt den 28 mars 1732 mötte han tillsammans med en annan adelsman, Claude de Laval,¹⁴³ sin hyresvärd, kyrkoherden Emanuel Brunlöf. När Hiärne ville tala med kyrkoherden, försvann denne. Man berättade då, att spöket sedan lång tid hade som vana att, särskilt i Hiärnes kammare, visa sig i skepnad av den kyrkoherde som för tillfället bodde i prästgården men att det inte gjorde någon harm.¹⁴⁴ Det må vara osagt om Brunlöf skämtade med sin inhysing. En mer skrämmande händelse upplevde Hiärne och en följeslagare när de en mörk augustiafton samma år, på återväg från Nystad, kom förbi en av-

rättningsplats. En mängd ryttare på kastanjebruna hästar blandade sig med dem – oförmodat, liksom fallna från himmelen – och de löpte i sporrsträck nästan en kvarts mil, medan Hiärne och kamraten skämtade med sitt nya sällskap. Men dessa spöken gjorde sig i ett slag osynliga. Hiärnes följeslagare blev från sina sinnen under ett par timmar, och Hiärnes häst kastade av honom och återfanns först dagen därpå. Hiärne kommenterade händelsen: ”Förvånansvärt att en själ, som under livet hängivit sig åt liderligheter och dårskaper, också efter döden vill lindra de eviga plågorna med narraktiga och förvillande spratt!”¹⁴⁵

Johan Hiärnes passion för Charlotte Blixenstierna växte med avståndet, likaledes hans resignation.¹⁴⁶ Hans enda tröst blev hoppet att få begravas i Bromma kyrka med Charlotte. Fortfarande skrev han svärmiskt om henne i sin journal. Han hade, antecknar han i juni 1732, ”instuckit” hennes dyrkansvärda namn på sin vänstra arm som tecken på att han var hennes slav, vilket väl skall förstås så att han låtit tatuera sig.¹⁴⁷ Vid samma tid bröt han slutgiltigt med Beata.¹⁴⁸

1733 hade Stanislaus Leszczyński för andra gången blivit vald till konung i Polen, nu med bistånd av Frankrike, medan Ryssland och Österrike stödde tronpretendenten Fredrik August av Sachsen. Det ledde till det polska tronföljdskriget. Johan Hiärnes svåger Georg Reinhold Palmstruch gick i Sta-

nislaus tjänst som överste. Vintern 1734 erbjöd Palmstruch Hiärne att bli major i Stanislaus livgarde. Tanken härför tänkte för en tid Hiärnes hopp att vinna ära på slagfältet, men det falnade. Stanislaus ställning försämrades, och från Danzig avrådade Palmstruch sin svåger från att komma – själv råkade han i rysk fångenskap vid Danzigs kapitulation. Hiärne antecknade: ”Således gör *Fortuna* med ett försmädligt leende mig olycklig i både kärlek och ärelystnad.”¹⁴⁹

Under försommaren 1735 började Johan Hiärnes känslor – som länge varit tvekluvna – väga över mot bitterhet. Trots att Charlotte var långt borta, ”missfirmade” hon honom på sitt vanliga sätt. Hon lät också göra hans skärselfeld hetare genom de brev han fick från sina närmaste, som tydligt förebrädde honom. Hiärne skriver i juni: ”Efter att ha avbördat mig ett så odrägligt ok skämdes jag över att under sjutton år ha varit slav under den mest otacksamma av alla kvinnor och gjorde mitt yttersta att frigöra mig från henne, och när jag insåg att Friheten är full av tjusning för ett ädelmodigt sinne och tusen gånger behagligare än den lyckligaste Kärlek, ville jag återvinna den: men detta namn, detta blotta namn av Frihet var alltför förhatligt för ett hjärta, som sedan tidig ungdom uppfostrats i slaveri.”¹⁵⁰

Johan Hiärne hade till slut förmått att tränga ut Charlotte Blixenstierna ur sitt hjärta. Han började söka sig en

fästmö bland ståndsmässiga damer i trakten, men han fann deras affekterade manér outhärdliga. Vänner tog honom då till Tövsala vid kusten, nära Nystad, där sällskapet gästade sockenprästen, prosten Martinus Gråå.¹⁵¹ Den 39-åriga Hiärne blev förtjust i hans dotter Catharina, omkring 21 år gammal; det enda som fattades henne var adlig börd, skriver han. Efter tre timmars bekantskap såg han sig nära nog besegrad, men han tvekade ändå att fria med tanke på att hon var ofrälse. Fjorton dagar senare hade han bestämt sig och återvände till Tövsala, där de båda förlovade sig. Förlovningen ogillades av Hiärnes anhöriga och vänner, och hans överste avrådde; att den blivande bruden inte var av adlig börd, ansågs uppenbarligen som en mesallians. Själv var han mycket nöjd och hoppades att Catharina Gråås goda lynne skulle få honom att förgäta den

otacksamma Charlotte: "Äntligen har jag kommit i hamn efter tusen sinom tusen svåra skeppsbrott."¹⁵² I de sista raderna av levnadsskildringen omtalar han att han skall fira sitt bröllop den 7 oktober 1735 i Tövsala. Han slutar med några ord av Ovidius, *Sic erat in fatis*¹⁵³ ("Så hade ödet bestämt"). Men till denna sentens lade han ett annat latinskt citat med innebörden, att den är lycklig som icke får vad han begär av Herren, däremot inte den som får vad han önskar.¹⁵⁴

Ödet unnade ej Johan Hiärne att länge njuta av att ha nått sin hamn. I februari 1737, ett och ett halvt år efter sitt bröllop, gick han bort. Catharina Gråå avled 1764, nära 30 år efter sin make.

Denna text har genomgått vetenskaplig granskning av externa bedömare enligt modellen double-blind peer review.

Noter

- 1 Se Sten Lindroths biografi, *Svenskt biografiskt lexikon* 19, Stockholm 1971–73, s. 141 ff.
- 2 Hur handskriften kommit i Vitterhetsakademins ägo är okänt. Riksarkivets papperskonservering fyllde 1988 ut bandet med tomma blad för att ge det stadga.
- 3 Hiärne har själv indelat varje del (*livre*) med numererade och daterade stycken. Hänvisningarna görs efter denna indelning, så att t.ex. I:7 betyder första delen, stycke 7. Handskriftens blad har på 1900-talet numererats med blyerts.
- 4 T.ex. början av tredje delen. En anteckning av Charlotte Blixenstierna på andra delens sista sida är daterad den 21 juni 1724, men tredje delen börjar i januari samma år och är fram till oktober/november 1724 ganska kortfattad.
- 5 Hon döptes den 28 augusti 1703, varför hon 1718 bör ha varit omkring 15 år gammal. Själv säger Hiärne att hon var fjorton år och några månader (I:11). Hon avled 1776 i Stockholm. För biografiska uppgifter hänvisas i fortsättningen till Gustaf Elgenstierna, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor* 1–9, Stockholm 1925–1936 om intet annat anges.
- 6 Cederström (1691–1767) var då kapten vid Hälsinge regemente, men efter avsked från regementet vid demobiliseringen i början av 1720-talet inträdde han i hovet som kammarherre 1721. Han skulle med tiden avancera till hovmarskalk.
- 7 Arnes essä publicerades i *Det stora Svitjod*, Stockholm 1917, Rydbergs dissertation i *Lychnos-bibliotek* 12, Uppsala 1951. År 1946 publicerade Ture Nerman *Svensk och ryss. Ett umgänge i krig och handel*, där han i Arnes efterföljd presenterar Hiärne som en stor rysshatare; Nermans framställning har i sin tur förts vidare i några populära skrifter.
- 8 Lofstrands uppsats i *Essays in Honour of Irina Lysén*, Uppsala 2015, s. 66. Margareta & Hans Östman, *Au champ d'Apollon. Écrits d'expression française produits en Suède (1550–2006)*, Vitterhetsakademien, filologiskt arkiv 47, Stockholm 2008. Den ryska översättningen 2016 kan man finna vid sökning på Internet.
- 9 De enda likartade exemplen som hittats är de grevliga bröderna Edvard och Carl Adolf Gyldenstolpes reseanteckningar 1698–1702 respektive 1697–1700; M. & H. Östman 2008, s. 132, 136. Jfr Margareta Östman, *Glanures: servant de suite à Au Champ d'Apollon. Écrits d'expression française produits en Suède (1550–2006)*, Stockholm 2012. Man kan även nämna assessorn och kammarjunkaren Carl Maximilian Adlerfelt (1706–1747), som författat *Mémoires de ma vie jusqu'au l'an 1723* (M. & H. Östman 2008, s. 187), men hans bakgrund är inte jämförbar med Hiärnes. Till detta kan läggas sedermera kammarherren Louis De Geers (1705–1758) dagbok *Mémoires des voyages par l'Allemagne, l'Italie, la France et l'Angleterre en 1725, 1726, 1727, 1728*; Rydberg 1951, s. 299–301, 428.
- 10 D.v.s. kroppsövningar såsom ridning, fäktning etc., måhända även musik och teckning, men av journalen framgår övningarna inte mera precist.
- 11 Kjell Magnell, ”Hjärneättens ursprung”, *Personhistorisk tidskrift* 1958; släktartiklarna ”Hiärne” och ”Hjärne”, *Svenskt biografiskt lexikon* 19, Stockholm 1971–73, s. 100, 139.
- 12 III:35–38.
- 13 Enligt Hiärne är de Saturnus, Jupiter, Mars, Apollon (solen), Astarte (Venus), Mercurius och Diana (månen).
- 14 Handskriften fol. 37 recto. I marginalen hänvisar Hiärne till Jeremia 10:2: ”Detta säger Herren: I skolen icke lära Hedningarnas sätt, och skolen intet frukta eder för himmelens tecken, såsom Hedningarna frukta.” Under sitt födelseår 1696 har han meddelat den ”stjärnbild”, Apollon i förening med Mars, som bestämmer hans karaktär (I:6).
- 15 Han noterar att två av lärarna nyligen adlats. Den ene var Gustaf Celsing, senare bl.a. kommissionssekreterare i Konstantinopel under Karl XII:s vistelse i Bender; Gustaf Jacobson, *Svenskt biografiskt lexikon* 8, Stockholm 1929, s. 213 ff. Den andre var Johan Christoffer Heyne (–1740), adl. Nordenheim 1719, student 1696, sedermera bl.a. med. dr, assessor i Collegium medicum, livmedikus; Per-Gun-

- nar Ottosson, *Svenskt biografiskt lexikon* 27, Stockholm 1990–91, s. 240 ff.
- 16 I :7: "... ayant fait de considerables progrès dans les belles lettres". Därmed förstods språkkunskap, vältalighet och poesi.
- 17 I professuren ingick undervisning i vältalighet och statslära. Uppmarck adlades 1719 under namnet Rosenadler: Anders Burius, *Svenskt biografiskt lexikon* 30, Stockholm 1998–2000, s. 462 ff.
- 18 Claes Annerstedt, *Uppsala universitets historia* 2:2, Uppsala 1909, s. 135.
- 19 Björn Asker, "Officersideal, officersrekrytering och stora samhällsförändringar", *Historisk tidskrift* 1992:2, s. 210 ff.
- 20 Släktartikeln "Hiärne (Hjärne)", *Svenskt biografiskt lexikon* 19, Stockholm 1971–73, s. 139.
- 21 *Bergskollegium*, huvudarkivet, E 2 b, Riksarkivet.
- 22 I:9.
- 23 I:10. Hiärne auskulterade hos Göran Wallerius (1683–1744), bergmästare i Uppland, Gästrikland och Hälsingland; Johan Axel Almquist, "Bergskollegium och Bergslagsstaterna 1637–1857", *Meddelanden från Riksarkivet*, ny följd, serie 2 bd 3, Stockholm 1909.
- 24 Generalmajor Reinhold Fredrik Horn af Rantzien; Adam Lewenhaupt, *Karl XII:s officerare* 1, Stockholm 1920, s. 309.
- 25 I:7. Gradpasseringen var ett slags utbildning för officersvolontärer och innebar att volontären först fick tjänstgöra en tid som menig soldat och korporal, varefter han avancerade genom underofficersgraderna, tills regementschefen ansåg honom kunna utnämnas till fänrik; Esbjörn Larsson, *Från adlig uppfostran till borgerlig utbildning*, Uppsala 2005, s. 18.
- 26 I:12: "Mon pere m'exhorta d'avoir toujours l'honneur devant les yeux, de jamais faire cas de la vie et de ne desirer que de mourir en homme de bien ; puisqu'un trepas honorable est la seule recompence de la guerre. Y ajoutant meme, que quoiqu'il m'aimat infiniment, il souhaiteroit plutot me voir massacré, que d'avoir commis la moindre bassesse."
- 27 Om heder och ära i armén, se t.ex. Ville Sarkamo, "Karolinernas akillesval. Krigaräran inom den karolinska armén under stora nordiska kriget (1700–1721)", *Historisk tidskrift för Finland* 2005, s. 413 ff.
- 28 I:13. För bakgrunden till fälttåget och den genomgripande mobiliseringen inför detta (det "representerar något helt enastående i svensk historia, liksom i internationell") se Jan Lindegren, "Karl XII", *Kungar och krigare. Tre essäer om Karl X Gustav, Karl XI och Karl XII*, Stockholm 1992, s. 151 ff., särskilt s. 204 ff.
- 29 Borgmästaren hette Johan Ranchstedt (d. 1724). Hans hus låg vid Stora torget; Lars-Göran Tedebrand, "Skara i agrarsamhället", *Skara* 2, 1700–1970: staden i länet, Skara 1975, s. 14.
- 30 I:14–15.
- 31 Alf Åberg, "Livgardet i krig och beredskap", *Kungl. Svea livgardes historia 1719–1976*, Stockholm 1976, s. 59. Det förefaller nästan, som om Hiärne här skulle ha skrivit av regementsjournalen, vilken citeras av Åberg. Om de ryska kusthärjningarna 1719–1721 finns en omfattande litteratur.
- 32 En brittisk eskader under amiralen sir John Norris kryssade under segelsångerna 1719–1721 i Östersjön (delvis tillsammans med svenska örlogsfartyg) för att avkräcka den ryska flottan från ett större anfall mot Sverige. I Sverige hade man 1719 gjort sig förhoppningar om ett gemensamt angrepp på Ryssland, men det låg icke i Storbritanniens intresse, varför Norris förhöll sig tämligen passiv; Jerker Rosén, *Den svenska utrikespolitikens historia* II:1 1697–1721, Stockholm 1952, s. 161 ff.
- 33 Enligt den julianska kalendern, "gamla stilen", som brukades i bl.a. Sverige och England. Den var vid denna tid elva dagar efter den gregorianska "nya stilen", vilken tillämpades i bl.a. Nederländerna och Frankrike.
- 34 II:2–3.

- 35 Om de adliga peregrinationerna, se Jacob Christensson, "Studieresorna", *Signums svenska kulturbistoria, Stormaktstiden*, Lund 2005, särskilt s. 200 ff.; Ola Winberg, *Den statskloka resan. Adelsperegrinationer 1610–1680*, Uppsala 2018.
- 36 Christensson 2005, s. 200–202. För Rysslands-bilden, se även Kari Tarkiainen, *Moskoviten. Sverige och Ryssland 1478–1721*, Helsingfors 2017, s. 371 ff.
- 37 Hiärne refererar till Barclays (1582–1621) beskrivning i del IV kap. 2 av utsikten från Greenwich (II:16). *Satyricon* fanns i Urban Hiärnes bibliotek; Oscar Wieselgren, "Anteckningar om Urban Hjärnes bibliotek", *Sammlaren* 1910, s. 10. Om Barclays *Icon animorum*, se Bo Lindberg, "Tidigmoderna nationalkaraktärer. John Barclay och folken i Europa", *Lychnos* 2018. Barclays *Icon* i Thomas Mays övers. *The mirror of minds*, London 1633, s. 189–194, nämner de flesta av de hos Hiärne förekommande karaktärsdragen. Beträffande Ryssland kan det nämnas, att Barclay, *Icon animorum*, haft bruk för Sigmund von Hebersteins *Rerum Moscoviticarum commentarii*, Wien 1549, Basel 1556, Wien 1557, där anekdoten om den ryska hustrun, som ville att maken skulle misshandla henne för att visa sin kärlek, först tycks förekomma; Sigmund von Heberstein, *Rerum Moscoviticarum Commentarii: Synoptische Edition der lateinischen und der deutschen Fassung letzter Hand Basel 1556 und Wien 1557. Unter der Leitung von Frank Kämpfer erstellt von Eva Maurer und Andreas Fülberth*. Redigiert von Hermann Beyer-Thoma, München 2007, s. 174 f.
- 38 I:1, II:34–35: "Pendant mon séjour à Paris j'avois le corps et l'esprit continuellement occupés: je fis tous mes efforts pour apprendre les exercices necessaires à un jeune homme de ma naissance; car c'est justement ici où l'on trouve les meilleurs maitres. Je conversois avec les gens de qualité aussi bien qu'avec les hom[m]es d'esprit et de profonde sçavoir, sans menager mon argent ni pour apprendre quelque chose d'utile ni pour faire honneur à ma nation." Ridskolorna i Paris ansågs i slutet av 1600-talet vara de förnämsta i Europa: Winberg 2018, s. 251 ff.
- 39 Åke Åkerström, "Urban Hiärnes resa till Tyskland och Holland 1667", *Lychnos* 1937, s. 192, 208.
- 40 I:18, I:21, II:2, 3. Med "komedi" förstods ett dramatiskt skådespel med lycklig utgång. *Svenska akademis ordbok* 14, Lund 1937.
- 41 II:2. Greve Sperling var troligen Carl Göran Sperling (1699–1764), hovjunkare och senare kammarherre samt överstelöjtnant i armén.
- 42 II:11.
- 43 II:28, 32. Michel Baron (eller Boyron, 1653–1729) hade återgått till scenen 1720.
- 44 I:21. Se t.ex. Luuc Kooijmans, *Fredrik Ruysch. The Artist of Death*, <https://public-domainreview.org/essay>. Ruysch hade 1717 sålt kabinettet till tsar Peter I men sedan byggt upp ett nytt. Det var sannolikt den samling som kommit till S:t Petersburg, vilken Hiärne besåg 1726, när han där besökte "ett märkligt anatomiskt kabinett"; III:15.
- 45 II:2. För detta se t.ex. Bert van de Roemer, *Redressing the Balance*, <https://publicdomainreview.org/essay>.
- 46 II:9–10. Robinson (1650–1723) var kaplan vid brittiska beskickningen i Stockholm 1678–1687 och 1689–1708. 1683–1687 och 1694–1696 var han dessutom envoyé. 1696 utnämndes han till ministerresident. Om Robinson, se John B. Hattendorfs inledning till "John Robinson's Account of Sweden, 1688", *Karolinska förbundets årsbok* 1996.
- 47 II:20–22. Det senaste nederlaget syftar på jakobiternas uppror i Skottland 1715–1716 mot brittiska kronan. Se f.ö. Sven Rydberg, *Svenska studieresor till England under frihetstiden*, Uppsala 1951, s. 297–299.
- 48 II:39–40.
- 49 II:32–33, 36. de Caumont är en högadlig släkt, men någon Marie-Louise de Caumont (död 1721), enligt Hiärne dotter till en generalmajor, har inte påträffats i franska adelsgenealogier.
- 50 Kenneth Sutherland, tredje lord Duffus (1679–1734), som hade gift sig med en svensk adelsdam, Charlotta Christina Siöblad, flydde efter det misslyckade skotska upproret till Göteborg, tillfångatogs småningom men släpptes 1717. Efter freden i Nystad gick han 1724 i rysk tjänst som konteramiral. Detta är

- ett av de få tillfällen då Hiärne nämner sitt umgänge under resorna.
- 51 II:34.
- 52 II:33. Bielke (1683–1754) var e.o. envoyé vid franska hovet 1719–1721.
- 53 Hans sällskap, dåvarande kornetten friherre Gustaf David Hamilton af Hageby (1699–1788), samt regementskamraterna och dåvarande fänrikarna, friherrarna Axel Gottlieb Palbitzki (1698–1750) och Didrik Henning Meijendorff von Yxkull (1697–1763), inträdde i fransk krigstjänst 1720, 1719 och 1719(?).
- 54 Bakgrunden var ett brittiskt förslag i samband med frederna med Hannover, Preussen och Danmark att bilda ett anfällsförbund mot tsar Peter för att hindra rysk dominans vid Östersjöns stränder. Av denna tanke blev dock intet. Rosén 1952, s. 173 ff.; C. G. Malmström, *Sveriges politiska historia från konung Karl XII:s död till statsvälföringen 1772*, I, 2:a uppl. Stockholm 1893, s. 287 ff.
- 55 II:47.
- 56 Lars Otto Berg, "Befälskårerna 1719–1808", *Kungl. Svea livgardes historia*, Stockholm 1976, s. 18; Lars Ericson Wolke, "Den svenska krigsmaktens omställning från krigsfot efter freden i Nystad 1721", *Karolinska förbundets årsbok* 2017, särskilt s. 103 f. Hiärnes placering: *Generalmonsterrullor*, Livgardet till fot 1721, överstelöjtnantens kompani; 1722–1726, kapten Claes Flemings kompani 1725, 1726, Krigsarkivet. 1 januari 1723 fick han sergeantsbeställning, och 3 november s.ä. flyttades han till Flemings kompani.
- 57 II:51–52.
- 58 Han yttrade sig aldrig på Ridderarhuset: *Sveriges ridderskaps och adels riksdags-protokoll fr. o. m. år 1719* del 5, 1726–27, Stockholm 1878–86; del 6, 1731, Stockholm 1881–87; del 7, 1734, Stockholm 1884–87.
- 59 III:2–4.
- 60 III:2.
- 61 Fabian Persson, "Bättre livlös än ärelös. Symbolik och sociala funktioner i stormakts-
- tidens dueller", *Scandia* 1999, s. 22. 1682 års duellplakat förbjöd dueller; Johan Schmedeman, *Kongl. stadgar, förordningar, bref och resolutioner, ifrån åbr 1528 in til 1701 angående justitiae och executions-åbrender*, Stockholm 1706, s. 764 ff.
- 62 I:II, II:51. Kornett motsvarade i kavalleriet fänrik i fottrupperna.
- 63 Fänriken vid Livgardet J. G. Douglas (1700–1729).
- 64 II:48–49. Tillsammans med ytterligare två gardesfänrikar hade de "roat sig" den 18 juni 1722, när Douglas, enligt Hiärne, utan orsak blivit ursinnig på Hiärne och gjort honom mycket ond. Sällskapet gick till Brunkeberg men avbröt duellen, då massor av "packet" kom springande. De fyra (de andra två fänrikarna var sekundanter) begav sig till Arsenalen på nuvarande Karl XII:s torg, där striden avbröts sedan Hiärnes silvervärja gått sönder och Douglas fått ett sår. När Douglas sår läkts efter nära en månad, återupptogs enviget. "Efter ett våldsamt utfall" fick Hiärne övertaget, varvid Douglas ånyo sårades. Efter än längre tid, den 23 augusti, utmanade Douglas Hiärne igen. Denne segrade också denna sista gång. Den hetsiga upptakten ger intrycket att alltför mycket fluidum fuktat struparna, men fortsättningen visar hur noga de unga officerarna följde hedersetiketten. Om den ene blev vapenlös, måste striden avbrytas. För Douglas var det viktigt att trots nederlagen bevisa sin manhaftighet, men när han förlorat tredje gången, hade han likväl visat sig tapper och kunde med bibehållen heder förlikas. Jfr Persson 1999, s. 27; III:39: Den 23 mars 1729 fick Hiärne genom Douglas betjänt bud om Douglas död. Douglas hade hälsat, att inte ens döden kunde förändra hans vänskap med Hiärne.
- Johan Hiärne förefaller ha haft nära till att draga sin värja även vid sådana tillfällen som han inte ansåg värda att relatera närmare, kanske därför att det inte rörde sig om ståndsmässiga dueller utan om vanliga slagsmål. På Norrbro mitt i Stockholm överfölls han 1723 av en mängd klubbbevärjade karlar, som han drev tillbaka "med en liten silvervärja". Han sårade flera av dem så illa, att han fick sitta

- i arrest femton dagar och suspenderades två månader; därtill fick han betala fältskärer 50 "ecus" (förmodligen avses daler silvermynt) för skadorna; II:49. Straffet tyder på att Hiärne själv var helt eller delvis skyldig till bråket. Tyvärr tycks inte regementskrigsrättens protokoll finnas bevarat.
- 65 Anteckning i 1725 och 1726 års generalmöns-
terullor (se not 56).
- 66 Numera Baltijsk i den ryska enklaven Kali-
ningrad (Königsberg).
- 67 III:4-5.
- 68 II:6.
- 69 1730 blev hon Rysslands självhärskarinna. Hon
hade insatts som regent över Kurland av tsar
Peter, när hertig Fred – hennes make sedan ett
år – dött 1711.
- 70 Palmstruch (1686–1757) var gift med Johan
Hiärnes helsyster Johanna Christina Hiärne
(1692–1751). Han fick 1722 överstes karaktär,
gick 1734 i tjänst hos den polske tronpreten-
denten Stanislaus I, råkade i rysk fångenskap
och återgick efter Stanislaus' nederlag i polska
tronföljdskriget till svensk tjänst, där han
småningom blev chef för Västerbottens re-
gemente och 1752 generalmajor vid infanteriet.
Johanna Christina Hiärne hade 1715 gift sig
med Palmstruch. Hon var då änka efter sin
styvmorbror kapten Samuel Cederström (död
1710), med vilken hon förmäldes 1709.
- 71 III:9. Inför det norska fälttåget 1718 hade
han fått en skyddsamulett av en flicka, vilket
oroade hans far som trodde att amuletten var
förhäxad. Hiärne bar den ändå, eftersom han
alltid gjort sig löjlig över vidskepelse; I:12, 14.
Kanske var Hiärnes tidigare misstro till det
övernaturliga påverkad av hans lärare i Upp-
sala, Johan Upmarck (Rosenadler), medlem av
ett sällskap som ägnade sig åt René Descartes
(Cartesius) filosofi med dess mekaniska "na-
turliga" förklaringar av fenomenen. Jfr Anders
Burius, "Rosenadler, Johan", *Svenskt biogra-
fiskt lexikon* 30, Stockholm 1998–2000, s. 462
ff.; Hjalmar Fors, *Upplysningens element.
Materia och världsbild under 1600- och
1700-talet*, Stockholm 2020, s. 122 f.
- 72 Piret Lotman, "Kyrkoherdens son från
Nevastranden. Föräldrar och barndomsmiljö",
& Kristiina Savin, "Gud i Naturens laborato-
rium: varsel och järtecken hos Urban Hiärne",
*Den otidsenlige Urban Hiärne. Föredrag från
det internationella Urban Hiärne-symposiet i
Saadjärve, 31 augusti–4 september 2005. Nord-
istica Tartuensia* 17, Tartu 2008, s. 25 ff., 115 ff.
- 73 IV:14: "Mon beaufrere de Palmstruck me
montra en l'incomparable Theophraste
Paracelse une certaine maniere de pouvoir voir
en dormant tout ce que l'on desire de sçavoir."
Paracelsus tycks ha rekommenderat att man
under huvudet placerade en bild av perso-
nen som man ville nå under sin sömn, varpå
denne (eller denna) skulle besvara ens frågor
i drömmen. Detta ställe har inte återfun-
nits i Paracelsus tyska eller latinska skrifter
tillgängliga över datornätet, men i en engelsk
översättning av Arthur Edward Waite, *The
Hermetic and Alchemical Writings of Paracel-
sus*, London 1894, återfinns det under nionde
delen av "Concerning the Nature of Things",
s. 186, som ett citat ur en skrift av Paracelsus,
De philosophia tract. V.
- I Charlottes dröm hade gumman uppmanat
hennes att ej bekymra sig för världsliga ting
och sagt att hon skulle bli hedrad, sedan hon
undslupit de försät en onaturlig moder lagt
för henne. På Charlottes fråga när detta skulle
ske, hade hon fått svaret att man inte finge
uppdaga det Gud ville dölja. Om Charlotte
försökt trösta sin adorant eller verkligen
hoppats på att undslippa sitt äktenskap med
hedern i behåll, undandrar sig bedömning.
- 74 III:43, IV:6–7. Världssjälens är en ursprunglig
nyplatonisk idé om naturen i sin helhet som
genomsyrad av en själ, vilken förmedlades till
de enskilda tingen, bland dem människorna.
Idén ingick i Paracelsus naturfilosofiska
mystik.
- 75 III:II.
- 76 III:12. Freden i Nystad tryggade emellertid
tullfri import av spannmål från Livland till
Sverige. Se t.ex. Eli F. Heckscher, *Svenskt
arbete och liv*, 2:a uppl., Sthlm 1957, s. 165 f.

- 77 T.ex. Bengt Jangfeldt, *Svenska vägar till S:t Petersburg*, Trelleborg 1998, s. 53–63. Det slarviga byggnadssättet omvittnas även av antikvarien och numismatikern Carl Reinhold Berch, vars reseanteckningar från Petersburg 1735 Jangfeldt citerar. Villkoren för de svenska krigsfångarna skall ha varit desamma som för det ryska arbetsfolket: Jekaterina Andrejeva, ”Svenskarna som byggde den ryska huvudstaden” i Lena Jonsson & Tamara Torstendahl Salytjeva (red.), *Poltava: krigsfångar och kulturutbyte*, Stockholm 2009, s. 125–138, särskilt s. 136 f.
- 78 Josias Cederhielm (1673–1729), friherre 1718, riksråd 1723, ambassadör 1725, hade sänts till Petersburg för att verka för ett samgående med Ryssland mot Danmark samt England och Frankrike. Han tillhörde det s.k. holsteinska partiet. Han återvände till Stockholm 1726, sedan konjunkturerna i Stockholm skiftat. Herman Cedercrutz (1684–1754), friherre 1719, e.o. envoyé till Petersburg 1722, sedermera riksråd och greve, stod i politisk motsatsställning till Cederhielm och ersattes som främste svenske representant av denne. Han hemkallades 1727.
- 79 III:20.
- 80 III:15–16: ”L’Imperatrice jadis une pauvre méprisable servante y fut conduite par le Duc de Menschikoff auparavant un miserable patissier fils d’un palefrenier, un couple fort illustre, digne de commender aux Russiens.”
- 81 Se not 37.
- 82 Oskar Sjöström, ”Sekreta bihangen 1741 och deras idépolitiska bakgrund”, *Sjuttonhundratalet*, vol. 5, 2008 (2014), s. 10 ff., 20. Omdömena om ryssarna, se huvudsakligen III:18–20.
- 83 II:4–5.
- 84 II:11–12, 18. Michael Roberts, *Sverige under frihetstiden 1719–1772*, Stockholm 1995, s. 91 ff. har dock betonat den stora skillnaden mellan det brittiska statsskicket och frihetstidens ”suveräna ständer”.
- 85 II:38.
- 86 Parlamenten, särskilt Parisparlamentet, gjorde anspråk på att få godkänna de kungliga beslut; Fredrik Lagerroth, artikeln ”Parlament”, *Svensk uppslagsbok*, 22, andra upplagan, Malmö 1952.
- 87 II:25.
- 88 Det s.k. Mississippikompaniet, grundat av Law (1671–1729), drev fram en våldsam aktiespekulation, som ledde till att den till kompaniet knutna banken, vilken innehade myntregalet, gjorde konkurs 1720. Skuldsedlarna blev värdelösa och en långvarig svår inflation blev följden.
- 89 II:38.
- 90 II:41, 46.
- 91 III:20.
- 92 II:18: ”Nous en voyons encore les sanglantes traces dans notre patrie desolée, et Dieu veuille, qu’elle ne revienne encore un jour. Heureux les Anglois, qui ont de tout tems conservé leur Liberté inviolable [...]”
- 93 Lennart Thanner, *Revolutionen i Sverige efter Karl XII:s död. Den inrepolitiska maktkampen under tidigare delen av Ulrika Eleonora d.y:s regering*, Uppsala 1953, s. 230.
- 94 I:13: ”Juste Dieu ! falloit il que cet Auguste Prince, ornement et honneur des Rois, lavasse les murailles d’une miserable forteresse avec ce pretieux sang, que tu a [...] conservé comme la prune de ton oeil au milieu de mille sanglans combats.”
- 95 II:13: ”Si la fortune avoit secondé son courage incroyable, ou plutot s’il eut eu autant de prudence et de moderation que de bravoure, il auroit surpassé infailliblement les plus grands conquerans de l’antiquité: mais il se laissoit trop emporter par les passions de son esprit Astrale.”
- 96 Lindegren 1992, s. 219; Peter Ullgren, ”Breven som inte kom fram. Karl XII:s soldater i Norge 1716–1718”, *Karolinska förbundets årsbok* 2018, t.ex. s. 266–267.
- 97 Om den dubbla synen på Karl XII efter hans död, se Olov Westerlund, *Karl XII i svensk litteratur från Dablstierna till Tegnér*, Lund 1951, s. 82 ff. Se även Karl-Gustaf Hildebrand,

”Till Karl XII-uppfattningens historia”, *Historisk tidskrift* 1954, s. 359 och bidragen om Karl XII i Sverker Oredsson (red.), *Tsar Peter och kung Karl. Två härskare och deras folk*, Stockholm 1998.

98 I:14.

99 I november 1730 skriver Hiärne (IV:6): ”I början av följande månad fick jag nyheter om vår Heliogabalus A:s sjukdom; give Gud att han vore död – jag skulle gärna giva mitt liv för att utrota detta avskyvärda odjur. Jag hoppas emellertid att de Himmelska Makterna inom kort kommer att förhindra fortsatta brott och utsvävningar av honom och att de tar en grym men rättvis hämnd.” Efter ”A” har Hiärne försiktigtvis lämnat ett tomrum. Möjligen avser Hiärne Fredrik I, såsom Arne 1917, s. 173, antager. ”A” skulle då kunna stå för ”Allemand”, d.v.s. den tyske Heliogabalus. Vid denna tid hade kungen inlett sin uppseendeväckande förbindelse med fröken Hedvig Taube, men han var redan dessförinnan beryktad för sin öppna skörlevnad. I korrespondensen mellan Fredrik I och drottning Ulrika Eleonora d.y. okt.–nov. 1730 finnes emellertid ingen antydning om att kungen skulle ha varit sjuk; *Kungl. arkiv*, Riksarkivet.

100 T.ex. Jonas Nordin, *Fribetstidens monarki. Konungamakt och offentlighet i 1700-talets Sverige*, Stockholm 2009, s. 251–256.

101 IV:12.

102 Han kan t.ex. låta så här (III:25): ”O allsmäktige Herre över världsalldet, måste än en gång min själ, som kämpar med döden, sättas på prov genom alla fruktansvärda och olidliga uttryck av din oöverstigliga makt? Måste en svag och eländig varelse ha så mycket mod och själsstyrka att han var dag kan uthärda sin Skapares ljungande vrede? Du väpnar både Himmel och Jord, både Ödet och Stjärnorna för min undergång: jag har fruktlöst stått emot hittills, men förr eller senare kommer min ståndaktighet att erkänna sig besegrad. En stor ek, orubblig på sina djupa rötter, har under lång tid stolt kämpat mot de vredgade vindarna men ser sig en dag kullkastad av den övermodiga nordanvinden; det starkast byggda

murverket blir snart förstört av den oavbrutet dånande kanonen. [---] Min hädangångne fader, som kände mitt stolta och otåliga lynne, förbjöd mig mer än en gång att gräma mig och försäkrade att den gode Guden på ett förunderligt sätt skulle hjälpa mig; men hans förutsägelser är grundlösa. Jag överlämnar mig helt och hållet åt förtvivlan.”

103 Carola Nordbäck, *Samvetets röst. Om mötet mellan luthersk ortodoxi och konservativ pietism i 1720-talets Sverige*, Umeå 2004, passim.

104 Enligt Arne 1917, s. 155, hade Hiärnes sentimentalitet inte samband med pietismen utan med de litterära strömningarna i tidens romaner. Hiärne skulle snarare ha varit ”rationalist”.

105 För pietismen i den hiärneska familjen, se släktartikeln i *Svenskt biografiskt lexikon* 19.

106 Några månader före branden i Jacobs kyrka hade den kände pietisten Eric Tolstadius (1693–1759) hållit en predikan i kyrkan, vilket ledde till att han tvangs lämna sin tjänst som pastorsadjunkt; Sven Lönnqvist, *Svenska män och kvinnor. Biografisk uppslagsbok* 8, Stockholm 1955, s. 5 f. Det hiärneska huset på Västra Trädgårdsgatan tillhörde Jacobs församling; Wendla Falk, ”Hiärneska huset i kvarteret Näckström och dess invånare”, *Samfundet S:t Eriks årsbok* 1939, s. 43 ff.

107 Den ryska regeringen hade börjat rusta flottan som ett led i det komplicerade spelet om inflyttandet i Östersjön. I detta ingick bl.a. ett ryskt hot om att insätta hertig Karl Fredrik av Holstein-Gottorp på den svenska tronen. Se Malmström 1895, I, s. 470 ff.; Olof Jägerskiöld, *Den svenska utrikespolitikens historia*, II:2, 1721–1792, Stockholm 1957, s. 67 ff. En bredare översikt hos Michael Roberts, *Sverige under fribetstiden 1719–1772*, Stockholm 1995, särskilt s. 50, 53–55. Hemkallandet av officerare har sannolikt ett samband med det alltmer spända läget.

108 Hiärne skriver (III:23) att mönstringen skedde ”en lecurie royale” (vid det kungliga stallet), men enligt Livgardets generalmönsterrulla 1728, *Generalmönsterrullor*, Livgardet till fot,

- Krigsarkivet, hölls mönstringen ”på Rännarebanan i Stockholm”, d.v.s. den sedan länge försvunna anläggning vid Hötorget, ”Berida-rebanan”, som användes för tornerospel o.dyl.
- 109 Förmodligen var det kammarherre Sven Cederströms sätesgård Jälla i Vaksala socken, strax utanför Uppsala.
- 110 III:23: ”Je n’attendois que la funeste poste de son trepas pour finir mes miserables jours.”
- 111 III:24: ”Quand est ce que mes peines seront recompensées?”; III :26.
- 112 III :29.
- 113 Deuschlender (1684–1776), kapten vid Västmanlands regemente 1718 (1719 med löjtnants indelning), var miniatyrmålare. Några gouacher av honom är kända, *Svenskt konstnärslexikon* 2, Malmö 1953, s. 54.
- 114 Hiärne skriver (III:27) att Beata bodde på en egendom en mil (*lieue* bör här vara en svensk mil) från Stockholm. Pommerska geheimerådet Baltzar Brandenburg (1654–1734), som fått svenskt adelskap med namnet Ehrenstolpe, ägde (Stora) Ångby i Bromma socken. Herrgården ligger nära Bromma kyrka. En av hans döttrar hette Beata Charlotte (1699–1773). Hiärne berättar (IV:3) om en utflykt i maj 1730 till Bromma kyrka, varifrån sällskapet fortsatte till Beatas hem, och senare (IV:6) vistades han fem dagar på Ångby.
- 115 III:27–28, 30–32, 42; IV:3, 6–10, 13.
- 116 III:27–30.
- 117 III:42.
- 118 Maria Sjöberg, ”Stormaktstidens krig – och kvinnor. Något om betydelsen av perspektiv”, *Historisk tidskrift* 2007:2, s. 203–223.
- 119 III:30–31. Hiärne ersattes av exspektanten vid Livgardet och fänriken vid Upplands regemente Erik Magnus Ulfsparré. Enligt generalmönsterrullan 1732 hade Hiärne den 23 maj 1728 bytt tjänst och lön med Ulfsparré; *Generalmönsterrullor*, Livgardet till fot, Flemings kompani, Krigsarkivet. Anteckningen är missvisande så till vida, att Hiärne inte fick tjänst vid Upplands regemente, utan han övergick till att vara fänrik på expektans (jfr *Generalmönsterrullor*, Åbo läns infanteriregemente 1733, Krigsarkivet), det vill säga att han var tjänstledig men kvarstod i Livgardets officerskår.
- 120 III:34.
- 121 III:41, 43; IV:2. Breven tycks ha förmedlats av Hiärnes syster Johanna (1692–1751), som före sitt äktenskap med Palmstruch varit gift med en halvbror till Charlottes make Sven Cederström, nämligen kapten Samuel Cederström (1685–1710). Denne var dessutom broder till Hiärnes styvmor Elisabet Cederström.
- 122 IV:II.
- 123 Johan Carl Gustafsson Natt och Dag (1698–1749) hade varit fänrik vid Livgardet 1718–1722. Han fick nu en expektanstjänst där. Ackordet innebar, att Hiärne betalade Natt och Dag trehundra dukater, d.v.s. en summa motsvarande 4 000 daler silvermynt för att få dennes kaptenstjänst. Tjänsteköp var visserligen förbjudna men ändå vanliga. När de blev lagliga 1757, fastställdes ackordspriset för en kapten vid infanteriet till just det belopp som Hiärne betalade Natt och Dag 1731; Fredrik Thisner, ”Ackordssystemet, dess avskaffande och revolutioner i det tysta”, *Militärhistorisk tidskrift* 2018, s. 54–56.
- 124 Enligt 1714 års rangordning tillhörde fänrikar vid Livgardet klass 37, medan kaptener ”af Regementerne” (d.v.s. indelta armén) var placerade i klass 36, alltså bara ett steg högre. Löjtnanter och fänrikar vid det indelta infanteriet hade rangklass 39; *Sammandrag af Kongl. Bref och Resolutioner angående Rang*, utg. Gottfried Sack, Stockholm 1754, s. 31, 24, 38, 40.
- 125 IV:9: “[...] l’aversion naturelle, que j’avois pour cette nation [...]”; IV:18: “[...] un païs rude et presque barbare [...].”
- 126 IV:15: ”Constante Et Bien Sincere. le 28. de Sept. 1731.”
- 127 IV:15: “[...] je Vous donne mon amitié autant que l’honneur me le permet [...].”

- 128 Arne 1917, s. 154 f., har pekat på både den utländska heroiska romanen och Urban Hiärnes *Stratonice*. Den senare är utgiven med en innehållsrik kommentar av Magnus von Platen, Stockholm 1952, ny uppl. 1964. Se även Olof Strandberg, *Urban Hiärnes ungdom och diktning*, Stockholm 1942, kap. IV. Det följande resonemanget stöder sig generellt på von Platens arbete samt Margareta Östman, *Les précepteurs muets. Étude sur l'utilité morale du roman en France 1699-1742*, Stockholm 1981, särskilt s. 91 ff.
- 129 Åtminstone François Fénelons *Les aventures de Télémaque* (1699) fanns i Urban Hiärnes bibliotek. Denne ägde även Dantes *Divina comedia*; Wieselgren 1910, s. 8, 10.
- 130 I:11, I:14; II:1: "Jag har till och med försökt driva bort den gamla kärleken med hjälp av nya [...] mina bemödanden har dock inte lyckats, jag sväljer mot min vilja det ljuvliga giftet, som fräter på mitt stackars hjärta och förtär mig i lönn. Jag måste således vara ämnad att för evigt älska henne [...]."
- 131 I:15.
- 132 Handskriften fol. 36 verso.
- 133 III:30, 42; IV:2, 13, 19, 22.
- 134 IV:4.
- 135 IV:15: Cederström ("l'homme en question") hade drömt att han skulle dö under sitt fyrtionde år. Hiärne hoppades men tvivlade och det skedde förstas inte; IV:4: Hiärne ville älska Charlotte kyskt och ärbart men gjorde sig samvete över att han önskat en oskyldig ont. Hiärnes önskan träffar in på Cederström.
- 136 III:29; IV:5-6.
- 137 III:35-38. III:35: "O! Vous qui verrez ces lignes, qui ne traitent que des misaires et de desespoir, admirez et louez une fidelité incomparable, qui surpasse meme la sphere et les forces humaines, et detestez mon execrable sort, trop barbare pour jamais couronner un si noble, si chaste et si constant amour."
- 138 En dikt, "Hopp i Motgång" tillskriven Johan Härne, trycktes 1751 av Abraham Sahlstedt liksom en annan (under signaturen J.H.) "Prof af kärlekens värkan. Till Iris". "Till Iris" är en tämligen öppen beskrivning av hans kärlekskväl. Den första trycktes i *Samling af Verser på Svenska* 1, Stockholm 1751, s. 117, och den andra i a.a. 2, Stockholm 1751, s. 120-124. "Hopp i Motgång" har även tryckts av Pehr Hanselli, *Samlade vitterhetsarbeten af Thomas, Urban, Carl Urban, Johan och Erland Fredrik Hjärne*, Uppsala 1856, s. 259 f. Därtill har Johan Hiärne författat en psalm, "Ljufva kors! Min själs behof". Den ingavs, långt efter hans död, till 1763 års psalmbokskommitté av hans yngste halvbror, riksrådet Gustaf Adolf Hiärne (1715-1805). Efter bearbetningar togs psalmen in i flera psalmboksförslag och slutligen i 1819 års psalmbok (nr 236); Johan Wilhelm Beckman, *Den nya svenska psalmboken, framställd uti försök till svensk psalmbistoria*, Stockholm 1845-72, s. 593 f.; Sture Kristofersson, *Psalmbokförslagen av år 1765-67 och 1793*, Stockholm 1939, s. 144. Den uteslöts ur 1937 års psalmbok.
- Hiärne var angelägen om sitt rykte som skald. 1727 klagade han över att "åtskilliga unga män nådde berömmelse med pennan, trots att deras skicklighet vägde lika lätt som det redskap de brukade. Lyckan tyckes nu driva gäck med de dödliga när hon slösar all sin rikedom på sådana människor som i verkligheten är det enbart till namnet och gestalten"; III:29. Vid ett besök hos baronessan Görvel Christina Mac-Dougall (Duwall) på hennes nedbrunna gods Tisby (Simtuna socken) i början av maj 1730 fick Hiärne, tydligt smickrad, veta att det första hon räddat ur sitt hus var en ask med hans verser; IV:2-3.
- 139 H. C. Nordenflycht, *Skrifter*, Sture Allén & Torkel Stålmärk (ed.), *Svenska klassiker*, utg. av Svenska akademien, Stockholm 1996, s. 296, 307, 418.
- 140 Handskriften fol. 38 verso. Han har rubricerat den "Temperamentum Gratiani Cerebrini". *Gratianus Cerebrinus* är en pseudonym för Johan Hiärne, konstruerad som en ordlek av det latinska adjektivet *gratianus* = huld, vilket motsvarar betydelsen av Johan ("den Gud är huld"), och av substantivet *cerebrum*, hjärna, till vilket Hiärne lagt en adjektivändelse.
- 141 Carl Henrik Strandberg, *Åbo stifts herdamin-*

- ne, *ifrån Reformationens början till närvarande tid* I, Åbo 1832, s. 177.
- 142 Hans Helander, *Neo-Latin literature in Sweden in the period 1620–1720. Stylistics, vocabulary and characteristic ideas*, Uppsala 2004, s. 345–369.
- 143 De Laval hade varit officer vid Östgöta tremänningsregemente och skulle senare ansluta sig till Stanislaus Leszczyńskis trupper i polska tronföljdskriget.
- 144 IV:18.
- 145 IV:20.
- 146 IV:17.
- 147 IV:19–20: "Son adorable nom, [...] gravé dans mon cœur, fut aussi piqué sur mon bras gauche [...]."
- 148 IV:19.
- 149 IV:24.
- 150 IV:24: "Rebuté enfin d'un joug si insupportable, et honteux d'avoir été esclave de la plus ingrate de toutes les femmes pendant dix sept années, je faisais mon possible pour m'en affranchir; et voyant la Liberté plaine [pleine?] de charmes pour une ame noble et mille fois [inskjutet: plus] agreable que l'Amour le plus heureux, je voulois la regagner: mais ce nom, le seul nom de Liberté étoit trop odieux pour un cœur élevé depuis la premiere jeunesse dans l'esclavage."
- 151 Martinus Martini Gråå (1669–1736) hade under ofreden varit flykting i Sverige. Han hade 1691 disputerat i Åbo för magistergraden i fysik och senare varit regementspastor och kyrkoherde i Viborgs stift från 1705 intill dess att kriget nådde Finland; Strandberg 1832 I, s. 170.
- 152 IV:25: "Me voila enfin heureusement arrivé au port après mille et mille cruelles naufrages."
- 153 Ett ofta brukat citat ur *Fasti* I:481.
- 154 "Felicem agnovi, non qui quod vellet haberet / A Domino; sed qui non data, non cuperet". Raderna återfinns bland kristliga levnadsregler i *Viaticum itineris extremi, Doctrinae Et Consolationis Plenissimum*, Herborn 1601, flera senare uppl. av Nathan Chytraeus (1543–98), professor i poetik och latin i Rostock.

Kunskapens aktörer

Johan Östling

Varje land och varje epok har sin beskärda del av biografier över framstående vetenskapsmän, intellektuella och utbildningsreformatorer. Ändå är det inte missvisande att hävda att de teoretiska strömningar som sedan 1960-talet satt sin prägel på historiska studier av kunskap, vetenskap och utbildning har betonat strukturer framför aktörer, kollektiv framför individer. Det gäller för Karl Mannheims och Ludwik Flecks begrepp *Denkstil*, Thomas S. Kuhn och hans begrepp *paradigm* och Michel Foucault och hans begrepp *épistémè*, men även för mer sentida teoretiker som Pierre Bourdieu, Donna Haraway och Bruno Latour.¹

Trots all betydelsefull forskning som dessa inflytelserika tänkare har gett upphov till finns det en risk att kunskapshistorien blir ansiktslös om enskilda människor inte får ta plats och bli subjekt i berättelserna. Den amerikanska historikern Suzanne Marchand hör till dem som gett uttryck för denna farhåga och kritiserat ett arv inom kunskaps- och vetenskapshistoria som hon kallar "Foucauldian structuralism" med "its erasure of individual biographies and intentions". Marchand frågar sig: "is

there room in the history of knowledge for an approach that privileges not the knowledge making as such but the wider context and the peculiarities of the knowers?"²

I denna essä vill jag visa att det finns utrymme för individen i historien. Närmare bestämt kommer jag att argumentera för att *kunskapsaktör* är ett fruktbart begrepp för den som vill närma sig det förflutna och förstå hur kunskap har skapats, använts och förmedlats i olika sammanhang. Jag inleder med en begreppslik och historiografisk överblick, för att därefter ge exempel på kunskapsaktörer i humanioras historia under efterkrigstiden.

Kunskapsaktörer

En kunskapsaktör kan i generella termer beskrivas som en person som i ett givet historiskt sammanhang bidrar till att kunskap produceras och/eller cirkulerar. Under vissa omständigheter är det också fullt rimligt att inkludera olika typer av publikationer i aktörsbegreppet; de blir då medskapande i kunskapsprocessen. En kunskapsaktör kan studeras utifrån socialhistorisk utgångspunkt, exempelvis genom att analysera vederbörandes

samhälleliga ställning och olika former av kapital. Denna typ av studier finns det relativt gott om, men som Philipp Sarasin har påpekat kan det slå över i ett slags sociologisk reduktionism om undersökningarna stannar här. Han framhåller att studiet av kunskapsaktörer också bör inbegripa kunskapens innehåll och form. På så sätt blir en persons förmåga och auktoritet att verka som kunskapsaktör även avhängig den teoretiska och praktiska kunskap som den besitter eller förmedlar.³

I svenska kunskaphistoriska undersökningar har kunskapsaktörernas betydelse betonats. Min kollega David Larsson Heidenblad har exempelvis i en studie av miljöfrågornas genombrott i efterkrigstidens Sverige argumenterat för att ett antal historiska aktörer var drivande för att föra upp nya frågor på dagordningen åren omkring 1970 och för att sätta ny kunskap i rörelse. ”Det samhälleliga kunskapsgenombrottet skedde, som jag ser det, på grund av att specifika människor gjorde specifika saker vid specifika tidpunkter, vilket satte igång kedjereaktioner”, skriver Larsson Heidenblad. I hans fall utgjordes de centrala kunskapsaktörerna av kemisten Hans Palmstierna, journalisten Barbro Soller och historikern Birgitta Odén, men han vidgar perspektivet och ger även utrymme åt miljöaktivister, gymnasielärare och studenter. Sammantaget blottlägger han breda samhälleliga

kunskapsprocesser och de roller som olika aktörer spelade.⁴

I boken *Knowledge Actors* (2023) har jag tillsammans med Larsson Heidenblad och Anna Nilsson Hammar utvecklat dessa tankegångar mer principiellt. Vi argumenterar för är att det vanligen fordras samverkan mellan ett antal olika aktörer för att kunskap ska sättas i rörelse. Vilka typer av människor det rör sig om varierar från en epok till en annan, och för kunskaphistoriker handlar det om att undersöka hur dessa specifika rollfördelningar och konstellationer har sett ut. Enskilda individer är således betydelsefulla som kunskapsaktörer men de är aldrig ensamma.⁵

Detta synsätt harmonierar väl med centrala utgångspunkter i internationell kunskaphistoria. Kapil Raj har bland annat argumenterat för betydelsen av att ge aktörskap till alla som är inblandade i kunskapsprocesser. Med detta menar han inte att de historiska aktörernas makt och möjligheter är jämnt fördelade – tvärtom – men han framhåller att det är viktigt att empiriskt undersöka olika maktförhållanden, hellre än att utgå från att det råder en viss dominansrelation och att denna konsekvent yttrar sig på vissa specifika sätt.⁶

Raj och andra med honom har utvecklat en vokabulär för att analysera en bredare repertoar av kunskapsaktörer. Med begrepp som *go-betweens*, *intermediaries* och *brokers of knowledge* har

de kunnat fånga dynamiken och hierarkierna i olika kunskapsprocesser.⁷ Ofta har de utgått från koloniala förbindelser och velat problematisera relationen mellan föregivna centra och periferier, men begreppen går att använda även i andra sammanhang för att exempelvis demonstrera mångfalden av aktörer som är involverade i produktion och cirkulation av kunskap.

Denna typ av begrepp kan även användas för att studera andra företeelser. Utbildningshistorikern Johannes Westberg har till exempel diskuterat 1800-talets lärare med avstamp i begreppet *knowledge brokers*. Det är självklart att lärare var verksamma i klassrummen och undervisade barn, men vad Westberg är intresserad av är vilka andra roller de hade som kunskapsaktörer. Många av dem, inte minst på landsbygden, hade nämligen samtidigt andra uppdrag, till exempel i politiska församlingar, bibliotek eller banker. Som *knowledge brokers* kunde de vila i den auktoritet som lärarrollen gav dem samtidigt som de fungerade som brobyggare mellan utbildningsväsendet och andra sektorer av samhället. Med hjälp av detta analytiska begrepp tonar en mångfasetterad bild av dåtidens lärare fram.⁸

Ytterligare ett sätt att gripa sig an kunskapens aktörer är nätverks- eller fältanalyser av olika slag. I en tradition, inspirerad av bland andra Pierre Bourdieu, blottläggs hur individer ingår i

olika grupperingar beroende på vilket socialt eller kulturellt kapital de har. Dessa nätverk är väsentliga för att upprätthålla maktordningar och befrämja karriärer. Elitskolor och toppuniversitet har blivit föremål för många studier av denna sort.⁹ Andra forskare nyttjar digitala verktyg för att kartlägga kunskapsaktörers förbindelser och rörelsemönster. I ett stort projekt visualiserades den tidigmoderna *Republic of Letters* i Europa, bland annat baserat på omfattande korrespondens mellan kända och mindre kända filosofer och vetenskapsmän.¹⁰ Åter ett annat sätt att analysera nätverk står Harald Fischer-Tiné för. Han har utforskat medicinhistoria i det brittiska Indien, närmare bestämt den parallella formeringen av västerländsk kolonialmedicin och omvandlingen av lokala sydasiatiska varianter av läkekonst under 1800-talet. Hans slutsats är att medicinsk kunskap tog form i ”polycentriska kommunikationsnätverk”, ett begrepp han använder för att problematisera en centrum–periferi-modell, där det annars riskerar att framstå som att all väsentlig kunskapsproduktion ägde rum i metropolen (London, Edinburgh, Oxford) och där kolonierna enbart erbjöd vetenskapens råmaterial. Han argumenterar i stället för att Bombay och Calcutta var vad Bruno Latour har kallat *centres of calculation* – centrala platser för kunskapsalstring med sina egna tongivande nätverk. Eftersom normerna

som reglerade den vetenskapliga praktiken såg annorlunda ut i Sydasiens än i Storbritannien och var mindre strikta kunde nya och ibland okonventionella metoder få friare spelrum vilket gynnade den medicinska kunskapsutvecklingen.¹¹

Kunskaphistoriska aktörsstudier kan dock likaväl inriktas mot andra domäner än de vetenskapliga eller medicinska. Anna Nilsson Hammar och Svante Norrhem har i sin forskning uppmärksammat tjänstefolk i adliga hushåll under 1600-talet. Genom att analysera suppliker som tjänstefolk skrev till sina överordnade kan de båda historikerna visa hur det krävdes ett betydande mått av såväl teoretisk som praktisk kunskap för att navigera i dessa hushåll och därigenom vidmakthålla eller förbättra sin position. Exempelvis rörde det sig om olika slags administrativa, juridiska och ekonomiska kunskaper.¹² Barn- och ungdomshistoriska forskare har i sin tur uppmärksammat den roll som yngre människor kan ha som kunskapsaktörer. Björn Lundberg har exempelvis argumenterat för att elever måste betraktas som viktiga aktörer när det gällde att skapa ett medvetande om globala frågor under 1960-talet. Han demonstrerar hur skolkampanjer kunde bidra till att sätta kunskap i rörelse.¹³

I många undersökningar av historiens kunskapsaktörer är maktperspektivet centralt. Inom vetenskapshistoria finns det exempelvis en feministisk strömning

sedan flera decennier tillbaka. Forskare som Susan Leigh Star och Margaret W. Rossiter hörde till dem som tidigt intresserade sig för hur genusstrukturer såg ut bland akademiker. Åtskilliga genushistoriska studier har sedan dess demonstrerat hur den traditionelle manlige professorn har varit beroende av andra kunskapsaktörer för att kunna verka, och då inte sällan av mer eller mindre osynliga kvinnor. Typiska exempel på dessa är för den naturvetenskapliga sfären räknebiträden och laboratorieassistenter som bistod den uppburne manlige professorn men som inte omnämndes när väl den epokgörande vetenskapliga skriften publicerades.¹⁴ En särskild variant på denna sociala ordning, vanlig långt in under efterkrigstiden, var ”den vetenskapliga familjen”. Inom äktenskapets ramar kunde mannen och kvinnan utföra ett slags vetenskapligt lagarbete, men det rädde ingen tvekan om vem som var överordnad och åtnjöt prestige, även om kvinnan inte sällan också hade gedigen akademisk utbildning. Längre fanns det därtill en förväntan om att en professorshustru inte bara skulle vara sin man behjälplig som assistent eller sekreterare, utan också inta rollen som värdinna vid middagar och andra representationstillställningar i hemmet.¹⁵

Ett viktigt begrepp i många nyare studier av kunskapsaktörer är *vetenskaplig persona*. En sådan kan, enligt Lorraine Dastons och H. Otto Sibums definition,

ses som en sorts kulturell identitet som blir till i skärningspunkten mellan individens biografi och den samhälleliga institutionen. Personan präglar den enskildes kropp och sinne samtidigt som den formar ett kollektiv; den betecknar en art snarare än en person. En vetenskaplig persona – oavsett om det är instrumentmakaren, teknokraten eller den privatlärde – uppstår i ett speciellt historiskt sammanhang men kan genomgå förändringar. I ett givet ögonblick är antalet möjliga former emellertid klart begränsat.¹⁶ Herman Paul har närat sig humanioras personæ på ett besläktat sätt och ringat in vad som håller samman en vetenskaplig persona, såsom gemensamma dygder, färdigheter och begär.¹⁷ Eva Hemmungs Wirtén har i sin studie av Marie Curie också använt sig av personabegreppet för att analysera konstruktionen av världens mest kända kvinnliga forskare. Hennes bok är dessutom ett bra exempel på hur man som historiker genom att fokusera på en person kan komma åt så mycket mer än en enskild individ, i detta fall allt ifrån *intellectual property* till *celebrity culture*.¹⁸ Dessa exempel har rört vetenskapens utövare, men det finns inget som hindrar att personabegreppet används bredare för andra typer av kunskapsaktörer.

De flesta kunskapshistoriska aktörstudier förefaller vara synkrona – det vill säga de inriktas mot att undersöka hur individer eller kollektiv verkade som

kunskapsaktörer inom en och samma epok. Emellertid går det mycket väl att också tänka sig diakrona studier som till exempel följer förändring och kontinuitet för en viss aktörstyp under en längre tid. Peter Burke har i denna anda skrivit en bok om polyhistorn som historisk typ, från Leonardo da Vinci till Susan Sontag. Han identifierar 500 personer som kan klassificeras som just månglärda allvetare, men han nöjer sig inte med ett grupporträtt av några av lärdomshistoriens mest färgstarka gestalter. I stället lyfter Burke blicken över enskildheterna och avtäckar större konjunkturen i den avancerade kunskapens historia. Med utgångspunkt i polyhistorn som kunskapsaktör kan han belysa de skiftande villkoren för kunskapsbildning från 1400- till 2000-tal, inte minst övergripande frågor om specialiseringens nödvändighet och förbannelse.¹⁹

Det finns med andra ord en mångfald av analytiska möjligheter att studera kunskapens aktörer på. Jag betvivlar därför att Suzanne Marchands farhågor om att en strukturernas primat inom kunskapshistoria kommer att bestå. Tvärtom har utvecklingen inom historievetenskapen de senaste åren åskådliggjort hur givande och fascinerande det kan vara att låta den enskilda människan stå i centrum för kunskapshistorien. Jag ska exemplifiera några av de analytiska förtjänsterna och rikta blicken mot humanioras historia.

Humanistiska kunskapsaktörer

Under några år i början av 2020-talet arbetade jag tillsammans med Anton Jansson och Ragni Svensson Stringberg med ett större forskningsprojekt om humanioras historia i det svenska efterkrigssamhället. Det hela mynnade bland annat ut i två syskonböcker, monografin *Humanister i offentligheten* (2022) och antologin *Humaniora i välfärdssamhället* (2023). I bägge figurerar en hel rad individer som på olika sätt bidrog till att humanistisk kunskap sattes i rörelse i Sverige under främst 1960- och 1970-talen. Mest programmatiskt anlägger vi ett aktörsperspektiv i boken om humanister i offentligheten och det är ur denna som jag i det följande ska hämta mina resonemang och exempel.²⁰

Utgångspunkten för oss var att vi ville belysa hur humanister av skilda slag bidrog till cirkulation av kunskap i efterkrigssamhället. Skribenter, forskare, författare och intellektuella var betydelsefulla, men också förlagschefer, tv-entreprenörer, tidskriftsredaktörer, folkbildningsorganisatörer och ytterligare andra. Dessa *humanistiska kunskapsaktörer* hade olika bakgrunder, profiler och funktioner men verkade, enskilt eller tillsammans, på de offentliga kunskapsarenorna. Ofta hade de humanistisk universitetsutbildning och inte så få av dem hade disputerat, men även personer som saknade akademisk erfarenhet kunde bli viktiga för humaniora i offentlig-

heten under dessa efterkrigsdecennier. I en första del av boken belystes hur humanister spelade en avgörande roll i den unga televisionens folkbildningsprogram liksom i tidens populärvetenskapliga pocketboksutgivning och på dagstidningarnas essäsidor. I en andra del riktades uppmärksamheten mot humanioras plats i den kristna kultursfären, arbetarrörelsens folkbildningsarbete och den nya vänsterns bokcaféer. Vi lät läsarna möta välkända humanistiska kunskapsaktörer som Per I. Gedin, Gunnel Vallquist och Jan-Öjvind Swahn, men även mindre bekanta namn som var nog så betydelsefulla, alltifrån tv-producenter och radiomedarbetare till studiecirkelarrangörer och översättare av radikal facklitteratur.

En av våra betydelsefulla, övergripande slutsatser var hur påtagligt närvarande humanister var i efterkrigstidens offentlighet. Det rörde sig om en mångfald av kunskapsaktörer, med olika utbildningsgångar, bildningsideal och ideologiska uppfattningar. I allmänbildande public service-tv, kommersiell billigboksutgivning, borgerlig essäistik, kristen kulturjournalistik, socialdemokratisk folkbildning och marxistisk opinionsbildning hade humaniora en stark, om än inte statisk, grundposition. På ett allmänt plan kunde vi därigenom ifrågasätta invanda föreställningar om humaniora som ett bortprioriterat kunskapskomplex, i skuggan av exempelvis

efterkrigstidens teknologiska framstegsvurm eller välfärdssamhällets sociala ingenjörskonst.

I slutet av boken samlade vi oss till en mer generell reflexion över humanister som kunskapsaktörer i efterkrigstidens offentlighet och de olika roller som dessa spelade. För att skärpa den analytiska blicken diskuterade vi här aktörer utifrån tre synsätt.

Ett första synsätt handlade om kunskapsaktörens *utbildning* och relation till akademisk humaniora. Härvidlag fanns det skäl att skilja mellan några huvudsakliga typer. För det första hade vi att göra med universitetsföreträdare, främst professorer och docenter som gjorde populärvetenskapliga insatser i offentligheten. Här återfanns pocketbokförfattare, dagstidningsskribenter och akademiker i tv:s folkbildningsprogram, däribland Erik Lönnroth, Victor Svanberg, Gerhard Bendz, Ingemar Hedenius och många, många andra. Denna grupp utgjordes i princip enbart av män. För det andra hade vi kunskapsaktörer med akademisk examen i humaniora (eller åtminstone humanistiska studier vid universitet) men som gjorde karriär utanför den akademiska världen. Det var en stor, brokig skara. Hit hörde många av förlagens chefer och redaktörer, tidningarnas kritiker och kulturjournalister, etermediernas programledare och programmakare, bokcaféernas aktivister och förgrundsgestalter: Alf Ahlberg, Erik Hjalmar

Linder, Kerstin Anér, Gunnar Gunnarson, Paul Lindblom, Gunnar Sandin och åtskilliga andra. För det tredje hade vi en grupp autodidakter. Inte minst möjliggjorde det skönlitterära samtalet och några av de deloffentligheter som vi urskilde – tydligast var det inom arbetarrörelsen – för personer som inte hade högre utbildning att ta plats och agera som humanistiska kunskapsaktörer. Vi uppmärksammade bland andra Vilgot Nilsson, Olle Nylander, Birger Norman och Artur Lundkvist.

Det andra synsättet rörde humanistiska *yrken* eller tjänstekategorier. Det fanns alltså vissa typer av avlönade arbeten som humanister kunde ha och som var avgörande för kunskaps-cirkulationen i stort. Ett centralt yrke var skribentens. I flera av bokens kapitel stod professionella textförfattare i förgrunden, oavsett om de hade skrivit böcker för pocketserien Aldus, essäer i dagspress eller recensioner i kulturtidskrifter. Två andra, delvis närbesläktade humanistiska yrken var redaktörens och översättarens. Även dessa dök upp på flera av våra arenor och i våra deloffentligheter; bland många exempel kan så olika figurer som Anne-Marie Thunberg, Gunnar Fredriksson, Leif Carlsson och Gunnar Olofsson nämnas. Ibland befrämjade, aktiverade eller introducerade de humanistisk kunskap; ibland agerade de grindvakter och bidrog till att utesluta vissa idéer, strömningar eller författarskap.²¹

Ytterligare ett yrke var det som med enganska allmän beteckning kan kallas organisationer. Det rörde sig om dem som var anställda för att främja utvecklingen av en organisation vars syfte var att cirkulera humanistisk kunskap. Pocket- och tv-entreprenörer räknade vi hit, men även de som förestod en fysisk arena (som Olov Hartman på Sigtunastiftelsen), byggde upp en folkbildningsverksamhet (som Vilgot Nilsson i Göteborg) eller startade ett bokcafé med marxistiska förtecken (som Ingvar Blomberg i Stockholm). Slutligen har vi det yrke som vi benämnde ”kunskapens scenarbetare”. Till denna grupp räknade vi dem som sällan hördes i etern eller syntes i rutan men som verkade i kulisserna: scriptor, biträden, sekreterare, amanuenser, producenter. Dessa, inte sällan osynliggjorda kunskapsaktörer, återfanns även i bokförlagen, i tidningsvärlden och i folkbildningsrörelsen. Många av dem lämnade inte tydliga spår efter sig, och det finns skäl att tro att andelen kvinnor här var betydligt större än bland de synliga aktörerna. Så tycks det till exempel ha varit för Ursula Richter, Maud Reuterswärd och andra av etermediernas scenarbetare.²²

Ett tredje sätt att förstå humanisternas närvaro bestod i att fokusera den *roll* som de spelade i offentligheten. Om yrkesbeteckningen syftade på det oftast avlönade arbete som en person utförde, handlade rollen om humanistens funk-

tion eller framträdelseform i det offentliga rummet. En klassisk roll är den som offentlig intellektuell, vanligen en person som i kraft av sin teoretiska eller akademiska skolning griper in i debatten och tar ställning i samtidens stora frågor. De intellektuella stod inte i centrum för vår studie – tvärtom strävade vi efter att bredda synsättet – men likafullt kunde vi finna personer som levde upp till kriterierna i pocketbokutgivningen, kultursidesmaterialet, bokcaféerna och den kristna kultursfären.²³ En annan roll var den som entreprenör, här förstätt som en initiativkraftig och ofta uppfinningsrik person som fann nya möjligheter för humanistisk kunskapsirkulation. Per I. Gedin och Gunnar Ollén spelade denna roll, men även Gunnar Sandin och Karin Lentz i bokcaféerörelsen, låt vara att dessa nog hade värt sig mot entreprenörsepitetet. En helt annan sorts roll var introduktören. Typiskt sett hade denna form av kunskapsaktör djup förtrogenhet med ett språk och en kulturkrets som låg bortom det svenska sammanhanget. Gunnel Vallquist introducerande gärning från den katolska och romanska världen var ett tydligt exempel; Artur Lundkvists spelade en likartad roll när det gällde latinamerikansk litteratur i Sverige. En snarlik roll var brobyggaren men med den skillnaden att det här inte gällde att föra samman världar som var geografiskt eller lingvistiskt åtskilda. I stället kunde det handla om att över-

brygga klyftan mellan humaniora och naturvetenskap eller mellan sekulär och kristen humanism. Erik Hjalmar Linder passade väl in i denna beskrivning. Denna rollista var inte uttömmande och den kunde utan problem förlängas: vi hade till exempel kunna addera humanisten som underhållare, humanisten som expert, humanisten som folkrörelseaktiv etcetera.

När vi analyserade dessa större sammanhang kunde vi urskilja ett antal interaktionsformer, det vill säga mönster för hur kunskapsaktörerna förhöll sig till varandra. Vi kallade de tre viktigaste för samspel, samexistens respektive separation. Med *samspel* menade vi det gemensamma handlande som inbegrep olika parter som tillsammans åstadkom cirkulation av humanistisk kunskap. En typisk figur härvidlag var förlagsredaktören: han eller hon behövde inte bara sina författare, utan stod i mer eller mindre tät kontakt med kritiker, tidsningsredaktörer, bokhandelsföreträdare och andra i tidens facklitterära kretslopp.²⁴

En annan form av interaktion var *samexistens*. I detta fall var det fråga om en avsevärt lägre grad av utbyte och beroende. Snarare rörde det sig om aktörer som verkade inom samma sfär men som antingen hade en tydlig arbetsdelning eller som knappt alls interagerade med varandra. Deras vägar korsades vanligen

inte, men för oss som yttre betraktare var det uppenbart att de ingick i samma kontext och att de alla bidrog till att befördra humaniora i offentligheten.

Inom ett kunskapssystem kunde vi också tala om en form av *separation*. Det innebar att kunskapsaktörer på grund av sociala eller andra normer var placerade på en viss position i en hierarki och inte med självklarhet kunde förändra denna. Som grund för separation var genus en starkt utslagsgivande social kategori.²⁵ I etermediernas folkbildningsprogram noterade vi exempelvis hur de ledande, utåtriktade gestalterna tenderade att vara män medan kvinnor med humanistisk utbildning figurerade i kulisserna. Det fanns de kvinnor som gick från osynlighet till synlighet under loppet av en karriär men de hörde till undantagen. Det fanns också en liten grupp kvinnor som trots samhällets genusordning kunde hävda sig synnerligen väl som offentliga kunskapsaktörer under 1960- och 1970-talen och spela samma roller som många namnkunniga män.

Sammanfattningsvis strävade vi i *Humanister i offentligheten* efter att analysera en nyss förgången epok med dess mångfald av humanistiska kunskapsaktörer. Med inspiration från olika typer av nyare kunskapshistoriska studier kunde vi visa hur dessa individer hängde ihop och samverkade för att sätta kunskap i rörelse under efterkrigstidsdecennierna.

Noter

- 1 Denna essä bygger väsentligen på David Larsson Heidenblad & Johan Östling, *Kunskaps historia*, Lund 2024 och Johan Östling, David Larsson Heidenblad & Anna Nilsson Hammar, "Revisiting Agency in the History of Knowledge", i Johan Östling, David Larsson Heidenblad & Anna Nilsson Hammar (red.), *Knowledge Actors: Revisiting Agency in the History of Knowledge*, Lund 2023.
- 2 Suzanne Marchand, "Weighing Context and Practices: Theodor Mommsen and the Many Dimensions of Nineteenth-Century Humanistic Knowledge", *History and Theory* 2020, 59:4, s. 144–145.
- 3 Philipp Sarasin, "Was ist Wissensgeschichte?", *Internationales Archiv für Sozialgeschichte in der deutschen Literatur* 2011, 36:1.
- 4 David Larsson Heidenblad, *Den gröna vändningen: En ny kunskaps historia om miljöfrågornas genombrott under efterkrigstiden*, Lund 2021, s. 15–16.
- 5 Östling, Larsson Heidenblad & Nilsson Hammar 2023.
- 6 Kapil Raj, "Beyond Postcolonialism ... and Postpositivism: Circulation and the Global History of Science", *Isis* 104:2.
- 7 Kapil Raj, "Go-Betweens, Travelers, and Cultural Translators" i Bernard Lightman (red.), *A Companion to the History of Science*, Chichester, UK 2016; Paula Findlen (red.), *Empires of Knowledge: Scientific Networks in the Early Modern World*, New York 2018.
- 8 Johannes Westberg, "Knowledge Brokers Beyond the Classroom: Nineteenth Century Teachers as Multifaceted Historical Actors", i Östling, Larsson Heidenblad & Nilsson Hammar 2023.
- 9 Pierre Bourdieu, *Homo academicus*, Paris 1984.
- 10 Dan Edelstein et al., "Historical Research in a Digital Age: Reflections from the Mapping the Republic of Letters Project", *The American Historical Review* 2017, 122:2.
- 11 Harald Fischer-Tiné, *Pidgin-Knowledge: Wissen und Kolonialismus*, Zürich 2013.
- 12 Anna Nilsson Hammar & Svante Norrhem, "The Capacity to Act: On Phronetic Knowledge Among the Less Privileged in Seventeenth-Century Sweden", i Östling, Larsson Heidenblad & Nilsson Hammar 2023.
- 13 Björn Lundberg, "Youth Activism and Global Awareness: The Emergence of the *Operation Dagsverke* Campaign in 1960s Sweden", *Contemporary European History* 2024, 33:2.
- 14 Susan Leigh Star, "The Sociology of the Invisible: The Primacy of Work in the Writings of Anselm Strauss" i David R. Maines (red.), *Social Organization and Social Process: Essays in Honor of Anselm Strauss*, Hawthorne, NY 1991; Margaret W. Rossiter, *Women Scientists in America before Affirmative Action, 1940–1972*, Baltimore 1995.
- 15 Annika Berg, Christina Florin & Per Wisselgren (red.), *Par i vetenskap och politik: Intellectuella äktenskap i moderniteten*, Umeå 2011.
- 16 Lorraine Daston & H. Otto Sibum, "Introduction: Scientific Personae and Their Histories", *Science in Context* 2003, 16:1–2.
- 17 Herman J. Paul (red.), *How to be a Historian: Scholarly Personae in Historical Studies, 1800–2000*, Manchester 2019.
- 18 Eva Hemmungs Wirtén, *Making Marie Curie: Intellectual Property and Celebrity Culture in an Age of Information*, Chicago 2015.
- 19 Peter Burke, *The Polymath: A Cultural History from Leonardo da Vinci to Susan Sontag*, New Haven 2020.
- 20 Johan Östling, Anton Jansson & Ragni Svensson Stringberg, *Humanister i offentligheten: Kunskapens aktörer och arenor under efterkrigstiden*, Göteborg & Stockholm 2022; Johan Östling, Anton Jansson & Ragni Svensson Stringberg (red.), *Humaniora i välfärdssambället: Kunskaps historier om efterkrigstiden*, Göteborg & Stockholm 2023.

- 21 Cecilia Alvstad, "Är det bara vita, heterosexuella män som skriver skönlitteratur i Latinamerika? Om att undersöka skandinaviska konstruktioner av en fjärran kontinents litteratur" i Elisabeth Bladh & Christina Kullberg (red.), *Litteratur i gränzonen: Transnationella litteraturer i översättning ur ett nordiskt perspektiv*, Falun 2011.
- 22 Det här är ett välkänt faktum i vetenskapshistorien. Se Berg, Florin & Wisselgren 2011 och Staffan Bergwik, *Kunskapens osynliga scener: Vetenskapshistorier 1900–1950*, Göteborg 2016.
- 23 Jens Ljunggren, *Inget land för intellektuella: 68-rörelsen och svenska vänsterintellektuella*, Lund 2009; Kim Salomon, *Jag anklagar...! De intellektuellas historia*, Stockholm 2020.
- 24 Johan Svedjedal (red.), *Böckernas tid: Svenska förläggareföreningen och svensk bokmarknad sedan 1943*, Stockholm 2018; Ann Steiner, *Litteraturen i mediasambället*, Lund 2012.
- 25 Denna grundtanke återfinns bland annat i Yvonne Hirdman, "Genussystemet: Reflexioner kring kvinnors sociala underordning", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1988:3.

Handslag och hälsning.

Brevväxlingen mellan Lars Furuland
och Ivar Lo-Johansson 1955–1989.

En vänskap kring den svenska
arbetarlitteraturen

Utgiven och kommenterad av Gunnel
Furuland.

Stockholm: LaGun förlag, 2015. 397 sidor.

Ivar Lo-Johansson, en av 1900-talets största svenska författare, och Lars Furuland, professor i Litteratursociologi vid Uppsala universitet, hade en intensiv brevväxling från mitten av 1950-talet till slutet av 1980-talet. Totalt skrevs 383 brev dem emellan och de träffades också

vid ett flertal tillfällen. Ivar Lo, som var 54 år, hade redan en lång och omfattande författarkarriär då deras kontakt etablerades, medan Furuland var 27 år och i början av sin forskarkarriär.

Boken består av fyra delar 1950-, 60-, 70- och 80-tal. 63 brev från första årtiondet (endast fem år av brevskrivning dem emellan), följande årtionden omfattar 128, 141 respektive 50 brev.

Brevskrivningen mellan dessa två centrala personer inom arbetarlitteraturen, författaren och forskaren, ger intressant kunskap om arbetarlitteraturen och dess betydelse inom svensk litteratur. Det gäller såväl det de skriver om som deras sätt att skriva, både personligt och om omvärlden. Boken ger också intressant kunskap om vad som hände under de fyra årtionden som brevväxlingen omfattar, vad gäller organisationer, tidningar/tidskrifter, förläggare, författare och personer verksamma inom olika sektorer under samma period. Ingen nämnd och ingen glömd. Utgivaren Gunnel Furuland, dotter till Lars Furuland, har skrivit en fin inledning och ger kommentarer med hänvisningar vid de flesta av breven. Denna recension redovisar endast några få inslag i brevväxlingen. Boken utkom 2015 och ger kunskap inte bara om de båda brevskrivarna utan är i hög grad aktuell även idag vad gäller relationen mellan forskning och författare.

Brevväxlingen inleddes den 8 maj 1955 av den då 27-åriga Lars Furuland.

Brevets överskrift är "Ivar Lo-Johansson Tack för den stimulerande pratstunden." Han skriver ett brev till, med sitt namn som underskrift, innan Ivar Lo skriver sitt första brev med överskriften "Fil. mag. Lars Furuland, Uppsala". Första brevet undertecknas med hans namn, brev två "Med hjärtlig hälsning tillgivne Ivar Lo-Johansson". Brev 5 undertecknas med "Tillgivne Lars Furuland".

Sedan kommer allt varmare tongångar i över- och underskrifter från dem båda, som hälsningen till "Lars Furuland, broder och tillg. vännen Ivar Lo-Johansson" redan i brev 11. Nästa brev från Furuland inleds även det med hälsningen "Broder". Detta visar att de båda lagt bort titlarna och blivit Du och Bror med varandra, vilket antyder att vänskapen fördjupats.

Furuland höll på med sin avhandling om statarna i litteraturen, som också blev avhandlingens titel (1962), när kontakten inleddes och byggde så småningom upp Avdelningen för litteratursociologi vid Uppsala universitet samt blev dess förste professor. Arbetarlitteraturen är givetvis ett viktigt område för Furulands forskning. Han vill upptäcka historien och hur den visades fram i litteraturen i sina uttömmande och beskrivande brev, vilket är naturligt ur forskningsperspektiv. Av de närmare 400 breven skrev Furuland fler än Ivar Lo. Den redan etablerade författarens brev var ofta kortare men också de var innehållsrika. Ivar Lo var författare och det syns att ambitionen

i hans brev var att visa fram hur statare och arbetare hade det. Dessutom är Ivar Lo en av Sverige mest betydande novellförfattare. Den formen återfinns också i hans brev.

Statarfrågan var alltså ett centralt ämne i deras korrespondens. Ivar Lo skriver i ett av breven att han inte vill kalla sitt ämnesområde för bondelitteratur utan det är arbetarlitteratur (brev 28). Definition av statar- och arbetarlitteraturen var han ju även upptagen av i andra sammanhang och det är intressant att finna det också i hans brev till Furuland. Brevskrivningen om arbetarlitteratur omfattar också synpunkter om förläggare, andra författare och om samhället, om arbetare och statare men också om flyktingfrågan, med mera. De skrev också om organisationer, som Lantarbetarförbundet och tidskrifter som *Lantarbetaren*, båda centrala aktörer i "statarfrågan". Båda brevskrivarna lämnade följdriktigt bidrag till tidskriften.

Breven innehöll också exempel på det stöd de gav varandra i korrekturläsning av manuskript, överföring av material, med mera. I ett av breven ville Furuland ha Ivar Los stöd för en artikel i *Lantarbetaren* (Brev 24). Ivar Lo gläder sig åt att Furuland i sin forskning "tagit statarna under dina vingar" och "vill på allt sätt bistå dig i en sådan gärning." (brev 25) De berömmar varandra för producerade texter och för goda recensioner. Frågor om såväl texter som andra

områden var också vanligt förekommande i deras brev. De vill gärna ha stöd av varandra och bemöter kritik från andra författare, journalister och personer i övrigt.

En intressant brevkommunikation dem emellan fördes när Ivar Lo skrev sina två inledande memoardelar, *Pubertet* och *Asfalt*. Den 7 mars 1978 meddelade Furuland i ett brev till Ivar Lo att försändelsen med det tvåhundrafyrtiosidiga manuskriptet till *Pubertet* kommit fram och att han skulle korrekturläsa i expressfart. Sedan fortsatte brevskrivandet när det kom nya textversioner efter korrekturläsning. Samtidigt sökte Lars Furuland professuren i litteratursociologi, vilket också kommenterades i breven om den första memoaren. Ivar Lo är bekymrad över huruvida Furuland, som är så upptagen, också hinner läsa hans text och han är i flera brev – inte bara under detta år – berömmande om brevkamratens forskning. Ivar Lo skriver också att ”vi bägge fixerar oss så mycket vid korrekturfel att vi har glömt bort innehållet.” (brev 308) Efter vårens brevskrivande 1978 handlar sommarbrevet om deras resor och vistelse i Frankrike och Mölle (Ivar Lo) och på Koster (Lars). Så kom boken ut i oktober 1978. I brev 319 rapporterar Furuland att boken har kommit och att han läst den första recensionen. I ett följande brev gläder han sig åt framgången med *Pubertet* och meddelar att nu har också hustrun

Doris läst den (Brev 321). Sedan följde samma process med korrekturläsning av *Asfalt* 1979, men den avsatte inte lika många brev som den första volymen.

Sedan var det också mycket personliga brev som handlar om hårt arbete, resor, sommarboende, familj (Furuland) och annat i deras vardag. I breven finns det intressanta och välformulerade kommentarer men det kunde också vara mer personligt, som när Ivar Lo skriver: ”Du är omätlig i din forskarglupsighet.” (brev 51) Det kommer också fram i ett av breven att Ivar Lo tydligen har träffat Furulands far, när denne var rektor i Tällberg.

Som tidigare nämnts träffades brevvännerna vid flera tillfällen, mest i Stockholm hos Ivar Lo men också i Uppsala när Ivar Lo besökte universitetet. Han blev hedersdoktor vid detta lärosäte. Dessutom finns i Carolina Rediviva (Uppsala universitetsbibliotek) Ivar Los samlade material. I flera brev skriver de om hur materialet skall föras över från Ivar Los bostad på Bastugatan på Södermalm till Uppsala.

Furulands brev var ibland undertecknade av honom och hustrun Doris men också av hela familjen. Han skriver också att familjen hälsar till Ivar Lo. Från Ivar Lo finns också flera brevhälsningar till hela familjen. Ivar Lo levde inget familjeliv men det kommer hälsningar från honom och Ann (Smith) då de är ute på resor. De sände bland annat ett gratula-

tionsbrev till Doris och Lars då familjen fått ett tredje barn, Gunnel, "Med hjärtliga hälsningar till den intensivt levande familjen Furuland. Undertecknat "Vännerna Ivar och i Brommatillvaron Ann" (Brev 131). Ivar Lo sände också ett brev, där han skriver att det finns ett paket som väntar på Furulands barn (brev 138). Doris Furuland skriver till Ivar Lo och Ann och tackar i ett brev för "den vackra dopskeden" (brev 140).

Under 1980-talet minskar deras brevväxling. Det är främst Furuland som skriver medan Ivar Los brev är få och korta. Ivar Lo skriver 1986 att han vill ge ut ett par böcker till och skriver också att han saknar kontakter i litteraturvärlden

(brev 360–361). Han deltar i festskriften till Furuland och skriver om sitt bidrag (brev 372). Det är brev om sjukdom för Ivar Lo, medan Furuland är på forskningsuppdrag i USA. De vill dock fortfarande gärna träffas och gör så ibland, men på grund av Ivar Los ålder blir det allt mindre kommunikation. Men det är en hel del tack och hälsningar. Det sista brevet i deras brevväxling är ett julkort 1989 "Familjen Furuland Lars, Doris och barn önskas en god helg och ett gott nytt år med hälsa och arbetslust av vännen den tillg. Ivar". Några månader senare avled Ivar Lo.

Gunnar Sablin

Medverkande i detta nummer

Björn Asker (f. 1956) är docent i historia och före detta arkivråd vid Riksarkivet. Som historiker har han särskilt intresserat sig för 1600-talets sociala och politiska historia men har också medverkat i flera arbeten om den svenska riksdagen, skrivit förvaltnings- och arkivhistoriska studier och författat åtskilliga militär- och personhistoriska artiklar. Han disputerade i Uppsala 1983 på avhandlingen *Officerarna och det svenska samhället 1650–1700*. Bland hans övriga monografier kan nämnas *Hur riket styrdes: förvaltning, politik och arkiv 1520–1920* (2007, 2. uppl. 2009), en biografi över Karl X Gustav (2009), en studie av änkedrottning Hedvig Eleonoras livgeding (tillsammans med Jan Brunius; 2011) och *Hovet. Historien om ett kungligt maskineri* (2022). Asker var redaktör för *Personhistorisk tidskrift* 1991:1–2–1995:1–2.

Anna Röst (f. 1977) är fil. dr i arkeologi med särskilt intresse för tidigmodern tid och kunskapsteoretiska perspektiv på det förflutna. Hon driver för närvarande det bebyggelsearkeologiska forskningsprojektet ”Årsta i Österhaninge – herrgårdshistoria och rörlig adelskultur 1550–1703”. De senaste åren har hon varit verksam som intendent vid Årsta slottsmuseum och som konsult inom kulturmiljösektorn.

Gunnar Sahlin (f. 1946) disputerade i litteraturvetenskap 1989 med *Författarrollens förändring och det litterära systemet 1770–1795*. Han har flera publikationer främst inom det litterära området och digital utveckling. Han var överbibliotekarie vid Stockholms universitet (1986–2003) samt riksbibliotekarie och chef för Kungl. Biblioteket (2003–2012). Han har haft åtskilliga nationella och internationella styrelseuppdrag och dessutom varit kommunalpolitiker.

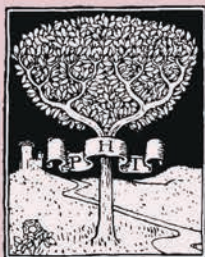
Stefan Östergren (f. 1939) är fil. lic. i historia. Chef för Antikvarisk-topografiska arkivet vid Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer 1975–1999. Hans skrifter behandlar främst historiska, militärhistoriska och arkivaliska ämnen, däribland ett stort antal artiklar i *Svenskt biografiskt lexikon* och en politisk biografi över kung Sigismund (2005). Östergren är ledamot av Kungl. Samfundet för utgivande av skrifter rör. Skandinaviens historia och av *Commission Suédoise d’Histoire Militaire* (Svenska militärhistoriska kommissionen).

Johan Östling (f. 1978) är professor i historia med inriktning mot kunskapshistoria vid Lunds universitet, föreståndare för Centrum för kunskapshistoria (LUCK) och Wallenberg Academy Fellow. Hans forskning rör främst kunskapshistoria, men även idéer, kultur och politik i Europas moderna historia. Östling gav redan som doktorand ut ett arbete om biografien som humanistisk genre, *Med livet som insats* (2007). Han disputerade 2008 på avhandlingen *Nazismens sensmoral: Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning*. Den följdes av monografierna *Humboldts universitet: Bildning och vetenskap i det moderna Tyskland* (2016) och *Kunskapens stora bus: Huvudlinjer i universitetets historia* (2024). Han har också gett ut *Humanister i offentligheten: Kunskapens aktörer och arenor under efterkrigstiden* (2022) och *Humaniora i välfärdssambället: Kunskapshistorier om efterkrigstiden*. I nära samarbete med sina kollegor har han byggt upp en kunskapshistorisk forskningsmiljö och gett ut *The History of Knowledge* (2023) samt en kunskapshistorisk trilogi. Han är redaktör för årsboken *History of Intellectual Culture* (De Gruyter). Som Wallenberg Academy Fellow har Östling forskat om kunskap i efterkrigstidens offentlighet och leder nu ett komparativt projekt om europeisering av universiteten. Han medverkar regelbundet i *Svenska Dagbladet* och *Respons*.

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

2025:I

Personhistorisk tidskrift utges av Personhistoriska samfundet, en ideell förening som har till ändamål att väcka och underhålla intresset för personhistorisk och biografisk forskning. Tidskriften grundades år 1879 och vänder sig till alla som är intresserade av personhistoria. *PHT* publicerar vetenskaplig forskning och bevakar nyutgiven litteratur inom området. Den utkommer med två nummer per år.

ISBN 0031-5699